

SOCIOLOGIE EMILA DURKHEIMA

1. Durkheimova sociálně politická pozice

Poslední čtvrtina 19. století se ve Francii vyznačovala vstupem kapitalismu do imperialistického stadia s typickými projevy ekonomické, politické i duchovní krize. Společenskoekonomický systém nemohl zajistit svou vlastní stabilní existenci a neustále mu hrozilo revoluční vystoupení pracujících mas. Klerikálně monarchické kruhy bojovaly s buržoazními republikány a usilovaly o restauraci reakčního společenského řádu.

Duchovní oporou reakce byla spiritualistická filozofie: Spolu s tím koncem 19. století v různých oblastech duchovní kultury nápadně vzrostl vliv comtovského pozitivismu. Idea sociologie jako samostatné vědy, jež se měla stát základem reorganizace společnosti, nacházela postupně podporu buržoazních republikánů, kteří vystoupili s programem sociálně politických přeměn.

V letech 1870-1914 se sociologické myšlení ve Francii rozvíjelo v několika směrech. V čele jednoho z nich stáli Le Playovi následovníci, provádějící monografické výzkumy ekonomického a rodinného postavení různých skupin obyvatelstva. Ideologicky byli leplayovci zcela konzervativní a oporu otřeseného společenského řádu viděli v náboženství. Tzv. sociální statistikové, většinou státní úředníci, prováděli empirické výzkumy na zakázku různých státních institucí. Sociologové různých směrů pozitivistické orientace se seskupovali okolo „Mezinárodního sociologického časopisu“, jehož organizátorem byl René Worms. Významné místo mezi nimi patřilo G. Tardovi, M. Kovalevskému, J. Novikovovi, E. de Robertymu a dalším aktivním členům Pařížské sociologické společnosti a Mezinárodního sociologického ústavu. Z teologických pozic vystupovali „katoličtí sociologové“, obhájci tomismu Habert, Deploige, Legrand aj.

Avšak ani jeden z těchto směrů nemohl být teoretickým základem sociálně politických snah buržoazních republikánů. Teoretickým zdůvodněním politiky a ideologie sociálního reformátorství, jehož nutným předpokladem byl „třídní mír“ a „všeobecný souhlas“, se stala teoretickometodologická koncepce; která byla nazvána „sociologismus“. Nejúplněji byla tato koncepce vyjádřena v pracích Emila Durkheima (1858-1917).

Durkheim, který získal filozofické vzdělání na vysoké škole pro vzdělávání profesorů v Paříži, nejprve učil na provinciálních lyceech. Zároveň studoval sociologickou literaturu a spolupracoval jako recenzent s filozofickými časopisy. Za svého pobytu v Německu, kde se seznamoval se stavem filozofie, společenských věd a etiky, byl roku 1887 pozván k přednášení společenských věd na univerzitu v Bordeaux a roku 1896 se na této univerzitě stal vedoucím první katedry pedagogiky a společenské vědy ve Francii.

Okolo Durkheima se shromáždila skupina jeho žáků a stoupenců. Byli to Marcel Granet, Célestin Bouglé, Georges Davy, François Simiand, Paul Fauconnet, Maurice Halbwachs, Marcel Mauss aj. V úzké spolupráci s nimi začal Durkheim roku 1896 vydávat „Sociologickou ročenku“, která měla na vývoj francouzských společenských věd velký vliv.

Ideově teoretickými zdroji Durkheimovy vědecké a pedagogické činnosti byly osvícenské koncepce, zejména koncepce Montesquieua, Condorceta, Rousseaua a také Saint-Simona a Comta. Velký vliv na něho měla také Kantova etika, Wundtova psychologie národů a některé ideje německé historické právní školy.

První tři velká díla publikoval Durkheim v devadesátých letech. V doktorské disertaci „O dělbě společenské práce“ (1893) byla vyložena jeho sociálně politická platforma, kterou později sám se svou „školou“ konkretizovala zpřesnil. Druhá práce, „Pravidla sociologické metody“ (1895), byla věnována zdůvodnění teoretickometodologických koncepcí „sociologismu“ a připravila půdu pro konstituování sociologie jako samostatné disciplíny. V sociologické studii „Sebevražda“ (1897) se Durkheim pokusil spojit teoretický přístup k vysvětlení tohoto jevu s analýzou empirických dat, která se stala základem teoretické hypotézy. Roku 1902 byl Durkheim přijat na Sorbonnu jako profesor katedry vědy o výchově, jejímž vedoucím se stal roku 1906. V roce 1913 byla katedra přejmenována na katedru vědy o výchově a sociologie.

Po svém přechodu do Paříže se Durkheim po dobu patnácti let zabýval výukou a rozpracováváním sociologických problémů morálky, výchovy a vzdělání. Výsledkem této práce byly následující publikace: „Výchova a sociologie“ (1922), „Morální výchova“ (1925), „Vývoj pedagogiky ve Francii“ (1938), „Přednášky ze sociologie“ (1960). Mnohaletá práce na problémech náboženství byla završena dílem věnovaným australskému totemismu, „Elementární formy náboženského života“ (1912).

Durkheimova „sociologická škola“ získala ve francouzských společenských vědách pevné pozice, avšak Durkheimova práce byla přerušena první světovou válkou. Durkheim reagoval na válečné události veřejnou činností ve prospěch „morálního povzbuzení“ národa. Odmítal názor, že válka má imperialistický charakter ze strany všech jejích účastníků včetně Francie, a zároveň odhaloval imperialistické cíle Německa, jeho snahy o světovou nadvládu.

Durkheim ostře pocítoval krizi buržoazní společnosti, snažil se s ní bojovat sociologickým zdůvodňováním plánů společenské přestavby a nápravy a chtěl vytvořit novou buržoazní ideologii, která by měla vědecký charakter. V souladu s pozitivistickou koncepcí se vědecká sociologie měla stát novým symbolem víry, ideologií a dokonce „náboženstvím“ soudobé společnosti. Opatření a způsoby řešení sociálně politických otázek, založené na ideji třídní solidarity, které navrhoval, byly zaměřeny na pokojnou regulaci protikladu mezi prací a kapitálem. Pokoušel se teoreticky zdůvodňovat tehdy populární buržoazní heslo společenské solidarity a základem celého svého učení učinil myšlenky pozitivistické koncepce vědy.

Durkheim bojoval za sekularizaci školního a univerzitního vzdělání, za osvobození společenského a intelektuálního života od církevního vlivu, vytrvale vystupoval proti všeobecné moci klerikálů a nemalým dílem přispěl ke zdůvodnění politiky odluky církve od státu a školy od církve, jež byla završena přijetím příslušného zákona v roce 1905.

Durkheim odmítal revoluci a vyzýval k organizaci profesionálních korporací, které měly podle jeho mínění zlepšovat společenskou morálku, a k reformě vzdělání. Profesionální korporace, zahrnující celá pracovní odvětví,

sjednocující kapitalisty a dělníky v jednotný společenský orgán a řešící všechny problémy jak dané profese, tak vzájemných vztahů s jinými profesionálními sjednoceními, měly podle Durkheima pomáhat vládě regulovat společenské otázky a reglementovat všechny druhy lidské činnosti.

Durkheim nechápal složitost narůstajícího socialistického hnutí a podstatné rozdíly mezi četnými seskupeními jeho účastníků. Durkheimův vztah k socialismu byl proto za prvé nediferencovaný, za druhé poznamenaný sympatií k některým socialistickým idejím, zejména Saint-Simonovým, za třetí byl charakterizován nepochopením třídní podstaty Marxova vědeckého socialismu a odmítáním významu revolučního boje.

Durkheim udržoval blízký a přátelský vztah s vůdcem francouzských socialistů Jaurèsem. Je nesporné, že se v mnoha bodech shodovali a vzájemně ovlivňovali. Reformistický socialismus byl blízký řadě představitelů Durkheimovy školy. Marcel Mauss, François Simiand, Lucien Lény-Bruhl, Albert Hubert a Lucien Hertz byli členy socialistické strany. Někteří z nich se podíleli na založení „L'Humanité“, což byl tehdy orgán socialistické strany, a spolupracovali s ním. Mnozí z durkheimovců vyučovali na Socialistické škole, jejímž cílem byla propaganda socialismu mezi dělníky. Nelze se proto divit, že některé společenské kruhy třetí republiky chápaly sociologii téměř jako synonymum socialismu.

V devadesátých letech začal mezi různými oddíly francouzského dělnického hnutí vzrůstat vliv marxismu. Objevují se překlady Engelsových, Kautského a Labriolových děl. Durkheimovou odpovědí na nadšení mnohých studentů pro socialismus byly jeho přednášky o socialismu v letech 1895-1896. Začal Saint-Simonem a dále chtěl probrat učení Proudhonovo, Lassalovo a Marxovo, avšak tento plán se mu nakonec nepodařilo uskutečnit.

Durkheim uznával, že socialismus je hnutí, které má veliký společenský význam. Napsal, že socialisté, zejména Saint-Simon a Marx, pochopili, že soudobá společnost se zásadně liší od tradičního typu sociálního pořádku a že formulovali program sociální reorganizace, aby byla překonána krize vyvolaná přechodem od starého k novému. Socialismus je ideál, vyrostlý z pocitu spravedlnosti a ze soucitu s bídou pracující třídy. Je to „především plán rekonstrukce společnosti, program kolektivního života..., který ještě neexistuje a který se jeví jako důstojný člověka“. Socialismus je „výkřik bolesti a někdy hněvu těch lidí, kteří nejsilněji pociťují naši kolektivní nemoc“.

Durkheimova sociálně politická pozice měla kompromisní a utopický charakter. Jako ideolog a teoretik se snažil hledat třetí cestu mezi klerikálním rojalismem a socialismem a zdůvodnit sociální reformátorství. Toto hledání však nevedlo k žádným významným výsledkům.

2. Předmět sociologie a její místo mezi ostatními společenskými vědami

Mezi všeobecné podmínky, nutné k přeměně sociologie v samostatnou vědu, radil Durkheim existenci zvláštního předmětu, který zkoumá výlučně ona, a příslušné metody zkoumání. Sociologie podle něho má studovat sociální realitu, jež má zvláštní a jen pro ni typické vlastnosti. Prvky sociální

reality jsou sociální fakta, jejichž souhrnem je společnost. Právě tato fakta tvoří předmět sociologie.

Podle Durkheimova vymezení je „sociálním faktem každý druh jednání, ať už přesně určený či neurčený, avšak schopný vnějšího tlaku na jedince..., který má zároveň vlastní existenci nezávislou na je-I jích individuálních projevech". Durkheim napsal, že při svém narození nachází jedinec zákony a zvyky, pravidla chování, náboženské víry a obřady, jazyk a peněžní soustavu v hotové podobě, fungující nezávisle na něm. Tyto způsoby myšlení, jednání a cítění existují samostatně, objektivně.

Důsledkem objektivnosti sociálních faktů byla jejich další charakteristika, tj. že nátlak, donucení, které na jedince vykonávají, nutí tyto jedince k určitému jednání. Při vysvětlování této otázky Durkheim napsal, že každý člověk pocítuje sociální donucení. Například právní a morální pravidla nemohou být porušena, aniž by jedinec nepocítil celou váhu všeobecného nesouhlasu. Přesně tak je tomu i s jinými druhy sociálních faktů.

Proti faktům kolektivního vědomí, které Durkheim nazval kolektivními představami a které jsou podstatou morálky, náboženství a práva, kladl v jistém smyslu fakta, chápaná jako formy společenského bytí, čili fakta morfologického řádu. Sociální morfologie má zkoumat stavbu a formu složek společnosti, její „anatomickou strukturu", kterou tvoří demografické a ekologické fakty, tj. „substrát" kolektivních představ. Mezi morfologická fakta patří počet a charakter základních prvků společnosti, způsoby jejich spojení, stupeň solidarity, jehož dosáhly, rozdělení obyvatelstva na určitém území, charakter komunikací, forma obydlí atd.

Morfologická fakta tvoří jakýsi „materiální", kvantitativní aspekt společnosti, zatímco fakta kolektivního vědomí, tj. kolektivní představy, jsou jejím duchovním, kvalitativním aspektem. Morfologická fakta a kolektivní představy nazval Durkheim „vnitřním sociálním prostředím". Charakterizuje je počet individuí připadajících na jednotku plochy („materiální hustota“) a stupeň koncentrace „masy" („dynamická hustota“), projevující se v intenzitě sociálních styků individuí a ve frekvenci jejich kontaktů, která určuje „kvalitu společného života".

Protiklady, jež Durkheimovo řešení těchto otázek obsahuje, jsou jasným příkladem jeho filozofické nedůslednosti. Když Durkheim poukazoval na určující vliv sociálního prostředí, zahrnoval do tohoto pojmu jak materiální, tak ideální faktory. Když zdůrazňoval schopnost kolektivního vědomí vytvářet jiná sociální fakta a dokonce tvořit i společnost, připisoval tomuto vědomí soběstačný, autonomní charakter, aniž by si někdy kladl otázku hranic či relativnosti této autonomie. To, že používal pojem „materiální substrát" společenského života, vůbec neznamenalo, že se přiblížil k pochopení skutečného materiálního základu společnosti, její základny. Snižování významu ekonomických vztahů a jejich výklad jako výnosných vztahů, vztahů zisku, způsobilo, že nepochopil význam výrobní pracovní činnosti. Jako většina předmarxovských materialistů i Durkheim se domníval, že hmota je synonymem fyzikálního tělesa, a proto nemohl ve společnosti vidět jinou „hmotu" než tu, která byla ztělesněna v ekologickém, demografickém a technologickém faktoru. Zároveň nelze přehlédnout jeho snahu postavit sociologii na pevnější základ, než byl ten, na němž stála psychologie, najít výchozí bod sociologického výkladu mnohotvárnosti

sociálních jevů. Kromě nedůslednosti bylo nejvýznamnějším nedostatkem Durkheimova pojetí otázky sociálních faktů jako předmětu sociologie to, že nepochopil význam zkoumání jejich gnozeologické podstaty, což při analýze takového jevu, jako je náboženství, vedlo k zásadním chybám.

V Durkheimově koncepci zaujímá sociologie mezi společenskými vědami stěžejní místo. Jejím úkolem není pouze zkoumání sociálních faktů. Sociologie vyzbrojuje všechny ostatní společenské vědy metodou a teorií, na jejichž základě se mají provádět výzkumy různých oblastí společenského života. Jednotlivé společenské vědy jsou jakoby složkami, odvětvími sociologie, zkoumajícími kolektivní představy v jejich konkrétní, tj. právní, morální, náboženské, ekonomické a podobné formě. Představitelé různých disciplín má sjednocovat společný pohled na charakter sociálních faktů, společná kritéria jejich hodnocení i společná metoda jejich zkoumání. Pouze za těchto podmínek přestane být sociologie abstraktní, metafyzickou vědou, a práce společenských vědců přestanou být vzájemně nesouvisejícími monografiemi, které postrádají poznávací hodnotu. Durkheim rozšiřoval své „sociologizační“ plány na teorii poznání a logiku i na nefilozofické vědy, jako je historie, etnografie, ekonomie aj. Také filozofie měla být přebudována na základě sociologie a jejích dat.

Vztah sociologie a filozofie byl v Durkheimově pojetí vyjádřen rozpornou formulí. Na jedné straně Durkheim žádal, aby sociologie byla od filozofie oddělena, a na druhé straně požadoval, aby se hledaly nové druhy souvislostí mezi nimi. Durkheim byl přesvědčen, že když se sociologie oddělí od filozofie, získá možnost zabývat se vlastními problémy, tj. sociální realitou jako takovou. Přitom měl na mysli její oddělení od tradiční idealistické metafyziky, která není schopná pochopit skutečnost. Jedním z konečných výsledků rozvoje sociálních výzkumů mělo být podle Durkheima vytvoření sociologicky zdůvodněné filozofie, neboli skutečně vědecké řešení nejobtížnějších metafyzických otázek, týkajících se podstaty morálky, náboženství apod., je prý možné pouze na základě sociologických výzkumů. Durkheim se domníval, že úkoly, které se dříve bezúspěšně řešily z objektivně idealistických (teologických) nebo subjektivně idealistických (psychologických) pozic, jsou řešitelné, bude-li vysvětlení jevů, jež jsou svou podstatou sociální, postaveno na empirický základ. Tak mělo sociologické hledisko nahradit filozofii, zbavit ji spekulativního charakteru. Obdobné kladení otázky vztahu sociologie a filozofie a místa sociologie mezi ostatními společenskými vědami se neobjevuje v žádné škole buržoazní sociologie a je v něm obsaženo nemálo pravdivých myšlenek. Avšak plodné řešení otázky jednoty společenských věd a také jednoty filozofie a sociologie je možné pouze na základě dialekticko-materialistického světového názoru. Durkheim vytyčil otázku jednoty věd a syntézy jejich výsledků, ale nebyl schopen ji uspokojivě konceptualizovat, a tím méně prakticky realizovat úkoly, jež z tohoto pojetí vyplývají.

3. „Sociologismus“ jako teorie společnosti

V Durkheimových teoretických koncepcích lze vysledovat dvě hlavní tendence. První z nich je naturalismus, který vychází z pojetí společnosti a jejích zákonitostí, analogického s přírodou a s jejími přírodními zákony, a který je spjat s tradicemi osvícenské filozofie. Druhá tendence, tzv. sociální

realismus, chápe společnost jako realitu zvláštního druhu (sui generis), jež se liší od všech ostatních druhů reality, tj. od reality fyzikální, chemické, biologické a psychologické. Tato tendence souvisí s koncepcemi společnosti, které rozvíjeli tradicionalisté (Bonald, de Maistre) i Saint-Simon a Comte. Sociální realismus jako teorie společnosti je součástí Durkheimova „sociologismu“.

V teoretické rovině zastával „sociologismus“, v protikladu k individualistickým koncepcím, princip specifičnosti a autonomie sociální reality a navíc princip jejího primátu a převahy nad individuem. Ke společnosti se zde přistupovalo jako k realitě, jež je ve srovnání s individuem obsahově bohatší. V metodologické rovině je pro „sociologismus“ charakteristický-objektivní vědecký přístup k sociálním jevům, požadavek vysvětlovat sociální sociálním a kritika biologického a psychologického redukcionismu, jež s tím souvisí.

„Sociologismus“ měl přímý vztah k řešení základní filozofické otázky. Durkheim uznával souvislost vědomí a hmoty a poukazoval na to, že společenské vědomí pochází ze „sociálního prostředí“. Z toho, že sociální život „zčásti nezávisí na organismu, vůbec neplyne, že nezávisí na žádné hmotné příčině a že se má umístit mimo přírodu“, napsal. „Všechna fakta, která nelze vysvětlit stavbou tkání, pocházejí z vlastností sociálního prostředí.“ Podstatou jeho koncepce byla snaha začlenit morální a náboženské jevy do sféry přirozených jevů, „majících podmínky a příčiny“, ale zároveň uchovat jejich specifičnost. Proto společenské vědomí obdařil takovými vlastnostmi, které je přetvářely v téměř samostatný jev, vyvolávající společenský život jako takový.

Durkheim zřetelně rozlišoval individuální a kolektivní vědomí. Napsal, že „skupina myslí, cítí, jedná zcela jinak, než by jednali její členové, kdyby byli osamoceni. Vyjdeme-li tedy z členů, neporozumíme ničemu z toho, co se děje ve skupině.“ Kolektivní či obecné vědomí nazýval francouzský sociolog psychickým typem společnosti, který má zvláštní vývoj neredukovatelný na materiální základ, své vlastnosti i své podmínky existence. Ve snaze vyjádřit dynamický aspekt kolektivního vědomí, jeho spontánní; neregulovaný charakter, zavedl Durkheim termín „kolektivní představy“ pro označení emocionálně zabarvených obecných idejí a věr. Svým původem i svým obsahem jsou tyto představy společenské, kolektivní. Při zkoumání geneze kolektivního či obecného vědomí vycházel Durkheim z myšlenky nepřetržitého vývoje přírody a z myšlenky „tvůrčí syntézy“ jednoduchého ve složitě.

Vztahy individuí ve společnosti vysvětloval jako vztahy asociace, v jejímž důsledku vzniká nová kvalita, tj. sociální život jako aktivní proces. Učení, podle něhož během styku a asociace individuí vzniká z faktů vzájemného působení a komunikace nová kvalita, tj. sociální život, nazvali mnozí badatelé Durkheimova díla „asociacionistickým realismem“.

Durkheim odmítal víru ve společnost jako v transcendentní, hypostazovaný a substancionální celek. Proti takovému výkladu své koncepce varovně napsal: „Sociální víry či akty mohou existovat nezávisle na svých individuálních projevech. Tím jsme samozřejmě nechtěli říci, že společnost může existovat bez individuí. Podezření, že hlásáme tak zřejmý nesmysl, bychom snad mohli být ušetřeni.“ „Nezávislost společnosti“ Durkheim

chápal pouze jako její objektivnost ve vztahu k individuu a její kvalitativní specifičnost, nikoli transcendentnost a nadpřirozenost: „Kolektivní vědomí nechceme vůbec hypostazovat.

Nepřipouštíme substanciální duši ani ve společnosti, ani v jednotlivém individuu." Francouzský sociolog vykládal vztah společnosti a individuí jako vztah celku a jeho částí a přitom se neustále odvolával na příklad chemické sloučeniny jako syntézy jejích prvků.

Vedle asociativního aspektu existuje však ještě jeden důležitý rys durkheimovského pojetí společnosti. Když poukazoval na pozemské, sociální kořeny náboženství, říkal, že bohem je společnost. Tím, že používal pojmy boha a společnosti jako synonyma, chtěl nahradit zastaralé náboženské představy novými, jež by odpovídaly racionálním a světským kritériím. Když zdůrazňoval posvátnost společnosti a když jí připisoval oduševnělé, hyperspiritualistické rysy, chtěl tím Durkheim vyjádřit, že společnost je individuím morálně nadřazena. Avšak tím, že připisoval společnosti posvátné rysy, líčil ji v tradičních náboženských barvách. Durkheimův naturalismus a racionalismus byl v plném souladu nejen s náboženskospiritualistickou terminologií, ale i s idealistickým pojetím společenského života.

Durkheimovy názory na společnost se vyvíjely. Ve svých raných dílech trval na úzké souvislosti mezi kolektivním vědomím a sociálním prostředím. V závislosti na tom, jak se mění velikost skupin, hustota a mobilita jejich individuálních komponent, vztah mezi individuálními psychikami a kolektivní psychikou, mění se i společné víry, jež jsou kolektivní psychikou sankcionovány. Později Durkheim začal považovat kolektivní vědomí za nejdůležitější složku celé společnosti. Společnost prohlásil za „soubor různých idejí, věr a citů, jež se realizují prostřednictvím individuí".²⁾ Historický idealismus, jehož jasným výrazem toto vymezení společnosti bylo, přivedl Durkheima k tomu, že sociální vztahy vykládal téměř vždy jako vztahy morální. Ideály pak nazýval „duší společnosti", její podstatou.

Jak správně prohlásil Durkheimův žák Célestin Bouglé, „v pozitivismu neexistoval monismus", a to zejména v pozitivismu durkheimovském. Společnost a její vědomí považoval Durkheim za jevy téže úrovně. V jeho pojetí byly tyto jevy nejen vzájemně spjaty a podmíněny, ale mohly rovněž měnit etymologické pořadí při vysvětlování. Někdy byly kolektivní představy produktem společnosti, jindy naopak společnost produktem kolektivních představ, což Durkheima nejen nezneklidňovalo, ale naopak, zdálo se mu být příznakem vědeckosti. A to byl, jak poznamenal Bouglé, „stěžejní bod durkheimovské fi lozofie".

4. Pravidla sociologické metody

Metodologie sociologického výzkumu, kterou Durkheim vypracoval, nám dovoluje zařadit ho k významným představitelům pozitivismu. Když si Durkheim stanovil úkol sociologii teoreticky a metodologicky vybudovat, snažil se úzce spojit její metodologické principy s pojetím předmětu sociologie jako zvláštního druhu faktů, tj. faktů sociálních. Navazoval přitom na pozitivistické tradice v tom smyslu, že systematicky zkoumal pravidla sběru výchozích empirických dat, pravidla vysvětlování jejich empiricky zjištěných vztahů a pravidla dokazování vytyčených hypotéz Durkheim

sdílel naturalistická pozitivistická hlediska a snažil se budovat sociologii podle vzoru přírodních věd, s induktivní metodou a s principem objektivního pozorování, jež jsou pro tyto vědy charakteristické. Hlavním Durkheimovým odpůrcem v těchto otázkách byl psychologismus, zejména pro tehdejší dobu typická metoda introspekce.

První pravidlo, které podle Durkheima mělo zjistit objektivní přístup k sociální skutečnosti, vyjadřoval princip, že „společenské jevy mají být zpracovávány jako věci...“ Chápat společenské jevy jako „věci“ znamenalo uznávat jejich, nezávislost na subjektu a zkoumat je objektivně, stejně jako zkoumají svůj předmět přírodní vědy. Při aplikaci principů metodologického objektivismu na zkoumání kolektivních představ ideálního, „hyperspiritualistického“ charakteru narazil Durkheim na některé velmi složité otázky. Protože kolektivní stavy vědomí nelze přímo pozorovat, můžeme se o nich podle něho přesvědčit pouze nepřímo, na základě objektivních údajů o různých formách jednání a také na základě toho, že se kolektivní vědomí projevuje ve společenských institucích. Sociologie se tak zabývá objektivací společenského vědomí, jeho vyjádřením v objektivních ukazatelích. Durkheim, se například domníval, že statistické údaje pomáhají odhalit jinak nezachytitelné „proudy“ každodenního života, přísloví prvobytných národů pomáhají odhalit jejich zvyky, umělecká díla pomáhají odhalit historicky se měnící vkus apod.

Protože metodu nepřímého pozorování je možné aplikovat ve fyzikálních vědách, je možné ji uplatnit i v sociologii. Cíl vědy se však podle Durkheima neredukuje na popis a uspořádání sociálních faktů prostřednictvím pozorovaných objektivních ukazatelů. Ty pomáhají stanovit hlubší příčinné souvislosti a zákony. Existence zákona v sociálním světě svědčí o vědeckosti sociologie, která tento zákon objevuje, o její příbuznosti s ostatními vědami. Durkheim napsal, že „právě zákony tvoří předmět studia vědy o společnosti“ a úzce spojoval pojem zákona s principem determinismu. Durkheim chápal fakta a zákon jako souvztažné kategorie, odrážející různé úrovně reálných souvislostí. Fakta jsou vnějším projevem zákona, zákon je obecný vnitřní základ faktů. Durkheim se při sběru empirického materiálu snažil dosáhnout co největší objektivnosti a zdůrazňoval, že v první fázi výzkumu je třeba jako výchozí data volit pouze takové jevy, které je možné přímo pozorovat.

V požadavku vycházet z počitků, „prvky svých úvodních výměrů... bráti přímo ze smyslových dat“, viděl Durkheim záruku osvobození od „předvědeckých pojmů“ nebo od pojmů každodenního jazyka, idolů, „jež nám zkreslují pranou tvářnost věcí a které přece pokládáme za věci samostatné. Durkheim pokračoval v boji s těmito „idoly“, který zahájil Francis Bacon, a požadoval, aby z vědy byly vyhnány zmatené myšlenky, předsudky a emoce.

Durkheim tvrdil, že fakta musejí být klasifikována nezávisle na vědci a na kolísání jeho rozumu, a že musejí být založena na povaze věcí: S tím souvisí i jeho požadavek objektivně vymezovat pojmy pomocí vlastností společných celé třídě jevů. Durkheim si uvědomoval nutnost teoretického vymezení vědeckých pojmů a žádal, aby odpovídaly kritériu obecnosti a nebyly založeny pouze na jednom izolovaném faktu. Jasně vyjádřená sympatie k induktivismu a empirismu mu však nedovolila analyzovat

způsob vytváření teoretických vědeckých pojmů plněji a ukázat, v čem se projevují jejich souvislosti s vědeckou teorií.

Snaha najít objektivní zákonitosti společenských jevů vedla Durkheima k tomu že připisoval velký význam aplikaci statistiky v sociologii. Statistické zákonitosti takových jevů, jako je sňatečnost, natalita, sebevraždnost a mnohé jiné, jež na první pohled plně závisejí na individuálních příčinách, byly podle Durkheima nejlepším důkazem, že se v nich projevuje jakýsi kolektivní stav.

Za jeden z nejdůležitějších problémů považoval Durkheim teoretické zdůvodnění vědeckého vysvětlení sociálních faktů. Při řešení tohoto problému Durkheim rozlišovala v praxi sociologického výzkumu aplikoval dva druhy analýzy, a to analýzu kauzální a analýzu funkcionální. Sociologické vysvětlení je podle Durkheima kauzální vysvětlení, jehož podstatou je analýza závislosti sociálního jevu na sociálním prostředí. Z tohoto hlediska kritizoval Durkheim všechny ostatní pokusy vysvětlit společenský život, tj. Millův psychologický redukcionismus, Comtovo vysvětlení společenského vývoje jako důsledku vrozené snahy. člověka rozvíjet svou přirozenost, i utilitaristické teorie, zejména v jejich spencerovské podobě. Pojem funkce převzal Durkheim z biologie a chápal ho jako analogii mezi daným fyziologickým procesem a určitou potřebou organismu jako celku. Tuto tezi Durkheim převedl do sociálních termínů a tvrdil, že funkcí sociálního jevu nebo instituce je vytvářet soulad mezi institucí a určitou potřebou společnosti jako celku. Například „ptát se, jaká je funkce dělby práce, znamená zkoumat, jaké potřebě odpovídá“.

Durkheimovo pojetí funkce jako objektivní souvislosti mezi jevem a určitým stavem společnosti jako celku je zcela oprávněné. Funkce tak závisí nejen na objektivních zvláštlostech jevu, který danou funkci plní, ale vyjadřuje rovněž myšlenku souvislosti, vztahu. Durkheimovi se však nepodařilo dovést metodu funkcionální analýzy do konce. V řadě případů vyvolávala tato metoda v jeho pojetí teoretické těžkosti. Nedokázal například navrhnout a zdůvodnit teoretické kritérium pravdivosti pojetí společenských jevů, i když mnohokrát poukazoval na omyly běžného výkladu některé společenské instituce a jejich funkcí.

Durkheim se domníval, že z pravidel určování příčiny, rozpracovaných Millem, je v sociologii použitelné pouze jedno, a to metoda sdružených změn. Zjistí-li se, že mezi dvěma druhy jevů panují stále stejné vztahy a tyto jevy se stále jakoby paralelně určitým způsobem mění, pak lze předpokládat, že mezi nimi existuje kauzální souvislost. Východiskem zkoumání kauzálních souvislostí jsou stále korelace mezi určitými jevy. Durkheim se však domníval, že pro konstatování kauzální závislosti je pouhá stálost souvislosti mezi jevy nedostatečná, neboť existují takové souvislosti, jež mohou být velmi stálé, avšak nikoli kauzální. Tyto korelace vznikají v důsledku toho, že oba druhy vzájemně souvisejících jevů jdou účinky nějaké společné příčiny, která v korelaci nevystupuje.

Durkheim se snažil zkoumat, jak je možné dosáhnout spolehlivého poznání příčiny, jak je možné dokázat kauzální vztah. Podle Millova vzoru se domníval, že široké použití experimentu v sociologii není v tomto případě možné, a navrhoval, aby se jako důkaz existence kauzality ve společnosti používala srovnávací metoda. Nelze-li při zkoumání jevů v jedné společnosti

spolehlivě určit jejich příčinu tak, že se vydělí z množství jiných příčin a izolovaně se zkoumá její působení, potom je možné zjistit ji tak, že se zkoumají analogické jevy v jiných společnostech, v nichž lze působící faktory pozorovat alespoň částečně) izolovaně.

Durkheim připisoval srovnávacím výzkumům mnohem větší význam než Comte. Tvrdil, že tyto výzkumy pomáhají řešit všechny základní teoretické úkoly sociologie, neboť pouze srovnáváním stejných jevů v různých společnostech je možné odhalit jejich obecné a specifické rysy, determinující jejich rozmanitost i jejich diferencovaný vývoj. Proto také řadil kauzální analýzu k srovnávacím metodám výzkumu. Po zjištění vzájemné závislosti dvou sociálních jevů je třeba pomocí srovnávacího výzkumu vysvětlit, jak jsou důležité a rozšířené, určit, zda se objevovaly v různých společenských podmínkách nebo pouze v určité společnosti či za určitého společného stavu různých společností. Durkheim poukazoval na to, že jsou nutné srovnávací výzkumy různého rozsahu, s různým srovnávacím „potem“, a to v závislosti na charakteru problémů a na povaze zkoumaných jevů. Čím je společenský jev složitější, tím větší význam pro jeho vysvětlení má zkoumání jeho forem a jeho vývoje v co největším počtu různých lidských společností.

Sociologie je proto nutně srovnávací vědou. „Srovnávací sociologie,“ napsal Durkheim, „není zvláštní odvětví sociologie: je sociologií vůbec, pokud ovšem není ryze popisnou a pokud se snaží vyložit jevy.“¹⁾ Snaha vyhybat se popisností, rozpracovat teorii a metodologii sociologického vysvětlení jsou velmi kladné momenty „sociologismu“, podobně jako jeho metodologický objektivismus a orientace na přírodní vědy.

Durkheimova strukturně funkcionální analýza byla založena na analogii společnosti s organismem jako nejdokonalejším systémem orgánů a funkcí. Z analogie s organismem Durkheim vyvodil pojem normálních společností, pojem normy a pojem patologie, které pak aplikoval při interpretaci takových jevů, jako jsou delikvence, krize a jiné formy společenské dezorganizace. Podle Durkheima jsou normální ty projevy sociálního organismu, které vyplývají z podmínek jeho existence. Zločiny a ostatní sociální nemoci, které škodí společnosti a vyvolávají odpor, jsou normální v tom smyslu, že jsou zakořeněny v určitých společenských podmínkách a podporují užitečné a nutné společenské vztahy.

Vnější, přímo vnímatelný objektivní znak, který by umožnil rozlišit dva řády faktorů (normálních a patologických), spočívá podle Durkheima ve stupni jejich všeobecnosti nebo rozšíření. Obvyklost je ukazatelem společenského zdraví. Durkheim napsal, že sociální fakt je normální pro daný sociální typ, zkoumaný v určité fázi svého vývoje, jestliže se tento fakt objevuje ve většině společností patřících k tomuto druhu, zkoumaných v odpovídající fázi jejich vývoje.

Pojetí normálního jako obvyklého a velmi rozšířeného vedlo Durkheima nejen k paradoxním závěrům, ale i k relativismu. Tak zločin, objevující se ve všech či ve většině společností, chápal jako normální jev. Naproti tomu takové typické sociální jevy, jako je růst počtu sebevražd koncem 19. století a některé typy ekonomické krize, považoval za patologické.

Vymezit skutečné funkce různých společenských jevů z dialektickomaterialistického hlediska lze pouze na základě kritérií získaných z obecné sociologické teorie, tj. z historického materialismu. Durkheim se domýšlel, že je nutné opírat se o určitou teorii společnosti a historického vývoje a hovořil o jakési ideální, optimální formě společnosti, ve vztahu k níž je třeba odchylné případy zkoumat. Teoreticky však tuto formu nedokázal zdůvodnit. To ho nutně vedlo při hodnocení společenských jevů k relativismu.

Tomuto relativismu by se mohl vyhnout, kdyby se opřel o objektivní kritéria historického pokroku a kdyby subjektivní kritéria zkoumal v souladu s obecnou teorií postupného vývoje společnosti. Durkheim evolucionistické pojetí přímočarého a jednosměrného, odmítal, avšak vlastní důsledné teoretické pojetí dějin nevytvořil. Na rozdíl od pozdních strukturních funkcionalistů, kteří se 'srovnání požadavků strukturně funkcionálního přístupu a (kauzální) analýzy vyhýbají. Durkheim uznával, že oprávněné jsou oba přístupy. Avšak to, že chápal společnost jako harmonickou jednotu, mu ztěžovalo pochopit příčiny a hybné síly vývoje. Z pozic absolutizace společenského celku je problém příčin či hybných sil společenského vývoje principiálně neřešitelný. Durkheim navrhoval uplatnit při výzkumech historickou metodu, která vyžadovala zkoumat sociální prostředí jako hlavní zdroj změn, ale smysl samotného tohoto pojmu v jeho vztahu k dějinám nevysvětlovala.

Rozpracování kauzální a funkcionální analýzy v aplikaci na společnost je plodný a perspektivní směr. Důležité je, že Durkheim hájil sociální determinismus v době, kdy v buržoazních společenských vědách sílila tendence vykládat kauzalitu subjektivisticky.

Velmi užitečné bylo také Durkheimovo zaměření na srovnávací analýzu jako na nutný požadavek sociologického výzkumu. Mimo historickou perspektivu, umožňující srovnávat sociální jevy v různých společnostech a v různých časových parametrech, ztrácí skutečně sociologický výzkum často vědecký význam a smysl. Je charakteristické, že také na tento požadavek pozdější strukturní funkcionalisté zapomněli.

Celkově můžeme uzavřít, že Durkheimova sociologická metoda si v té části, která se zabývá základními postuláty výzkumu, uchovala svůj význam dodnes. Avšak realizace těchto postulátů byla omezována a ztěžována neadekvátní teoretickou základnou „sociologismu“.

5. Společenská solidarita a dělba práce

Stěžejním problémem Durkheimova díla je sociální solidarita. Řešení tohoto problému mělo odpovědět na otázku, jaké vazby sjednocují lidi ve společnost. Bylo třeba vymezit podstatu a funkce sociální solidarity v současné „rozvinuté“ společnosti na rozdíl od primitivních či tradičních společností a vysvětlit historický přechod od jedné formy společnosti k druhé.

Durkheim podrobil kritice nejdůležitější sociologická pojetí faktorů sjednocujících lidi ve společnost. Těmito faktory nemohou být volná hra individuálních zájmů (Spencer) nebo stát (Comte, Tánies). Silou která vytváří a udržuje společenský celek, a to i přes odstředivé dence, je dělba práce. Hlavní Durkheimovou tezí bylo, že dělba pod níž chápal profesionální

specializaci, zastává stále více úlohu, „kterou kdysi hrálo společenské vědomí; dělba práce především udržuje pohromadě sociální agregáty vyšších typů“.

Durkheim si vytyčil tyto úkoly: 1. prozkoumat funkce dělby práce, tj. stanovit, jaké sociální potřebě dělba práce odpovídá; 2. příčiny a podmínky, na nichž závisí; 3. klasifikovat její hlavní „nenormální“ formy, neboť podle něho „zde, stejně jako v biologii, nám patologické pomůže lépe pochopit fyziologické“.

Dělba práce je znakem vysoce rozvinuté společnosti. V důsledku stále rostoucí specializace práce musí individua směřovat své činnosti a plnit funkce, které se vzájemně doplňují, čímž mimovolně tvoří jednotný celek. Solidarita je v rozvinuté společnosti přirozeným důsledkem dělby produktivních úloh. Jak tomu však bylo s archaickými společnostmi, kde dělba práce neexistovala?

Durkheim se zde distancuje od ideje dvou typů společností, mezi nimiž existuje historická následnost, typických pro sociologii 19. století, a vytváří dichotomii společností s mechanickou a organickou solidaritou, jež jsou dvěma články jednoho evolučního řetězce.

Solidaritou, vládoucí v nerozvinutých, archaických společnostech, nazývá mechanickou podle analogie s tou vazbou, která existuje u molekulami anorganické látky, v níž jsou všechny molekuly stejné a spojené čistě mechanicky. Solidarita v takových společnostech je určována shodou a podobností individuí, která ji tvoří, totožností společenských funkcí, jež tato individua plní, a nerozvinutostí individuálních rysů. Mechanická solidarita je možná proto, že individualita je pohlcena kolektivem.

Durkheim nachází objektivní ukazatel, „viditelný symbol“ solidarity v právu. Pro mechanickou solidaritu je charakteristické represivní právo, v němž je vyjádřena síla kolektivního vědomí a jehož úkolem je přísně trestat jedince, kteří porušili zvyk nebo zákon. Durkheim píše, že existuje funkcionální závislost mezi silou sociálních vazeb, charakteristických pro tento druh solidarity, a mezi relativní velikostí (objemem) kolektivního vědomí, jeho intenzitou a větší nebo menší určitostí.

Solidarita je silnější, jestliže se objem kolektivního vědomí kryje s objemem individuálních vědomí, jestliže kolektivní vědomí je intenzivnější a zřetelněji vyjádřené. Potom zde není místo pro individuální odchylky, kolektivní vědomí reglementuje celý život individua beze zbytku a kolektivní autorita je absolutní.

V takových případech je kolektivní vědomí svým obsahem zcela náboženské. Durkheim zde předjímal svou budoucí teorii náboženství a vyslovil tezi, že tam, kde je silné přesvědčení sdíleno skupinou lidí, má nutně náboženský charakter. Hlavní rys náboženských věr a citů spočívá v tom, „že jsou společné určitému počtu individuí žijících pohromadě a že kromě toho mají poměrně vysokou průměrnou intenzitu“. Durkheim tak ztotožňoval sociální a náboženské: „Vše, co je sociální, je náboženské; obě slova jsou synonyma.“

Konstatoval však, že náboženství zahrnuje stále menší část společenského života. Vývoj dělby práce, v níž vzniká stále větší počet nejrozličnějších funkcí, je hlavní a bezprostřední faktor, oslabující jednotné kolektivní vědomí. Protože lidé začínají ve společnosti plnit dílčí, speciální

funkce, společenské vědomí se oslabuje a funkcionálně diferencuje, aby odpovídalo rostoucí dělbě práce a složitější společenské organizaci.

Rozvinutá společnost, kde každé individuum plní v souladu s dělbou společenské práce jednu určitou speciální funkci, připomíná organismus s jeho různými orgány, a proto Durkheim nazývá nový druh solidarity, který v ní vzniká, solidaritou organickou: Dělbou práce podmiňuje rozdíly mezi jedinci, kteří v souladu se svou profesionální rolí rozvíjejí individuální, osobní schopnosti a talenty. Každé individuum je nyní osobností. Vědomí, že každý závisí na druhém, že všichni jsou spojeni jednotným systémem společenských vztahů, vytvářených dělbou práce, vyvolává pocit vzájemné závislosti, solidarity a vazby se společností. „Protože dělba práce je důležitým zdrojem sociální solidarity, stává se zároveň základem morálního pořádku.“

Organické solidaritě odpovídá tzv. restituční (obnovující) právo, jehož funkcí je „obnovení dřívějšího stavu věci, návrat narušených vztahů do jejich normální formy“. Kolektivní vědomí nabývá v organické solidaritě nových forem a mění svůj obsah. Zmenšuje se jeho objem a stává se pouze velmi úzkou složkou rozvinutých společností. Také jeho intenzita a stupeň určitosti slábne. S rozvojem dělby práce se kolektivní vědomí stává slabší a neurčitější.

Svým obsahem se kolektivní vědomí stále více mění ve světské, racionalistické a orientované na individuum. Podle Durkheima ale nehrozí nebezpečí, že by společné vědomí „úplně zmizelo“. Rozvíjí se nové náboženství, jehož objektem je individuum. „Ve vztahu k důstojnosti individua už máme svůj kult, který, jako každý kult, již má své pověry. je to, chcete-li, společná vira.“

Durkheim na dělbu práce v současné společnosti zdůrazňoval aspekt solidarity a odsouval do pozadí problém antagonismu práce a kapitálu, „donucovacího charakteru“ práce i morální a ekonomické krize společnosti. Když v závěru své knihy „Dělba práce“ tyto problémy analyzoval, měl tendenci zkoumat je jako výsledek nedostatečné regulace vztahů mezi hlavními třídami, jako nezdravý prvek v životě společnosti, kterou však vcelku považoval za solidární, jednotnou a celistvou. Připisoval jí tedy znaky, které byly typické pro předchozí epochy. Dělbou práce je podle Durkheima právě tím mechanismem, který v současné společnosti, do značné míry postrádající sjednocující sílu společného kolektivního náboženského vědomí, vytváří potřebnou společenskou vazbu, třídní solidaritu, která jakoby kompenzuje všechny nedostatky plynoucí z úzké specializace. Tak se pojem solidarity stává osou, kolem které se točí celá durkheimovská analýza dělby práce a jejích funkcí.

Durkheimova hlavní teze, že z dělby práce přirozeně vzniká solidarita, vyplývala z toho, že její funkce nebyly vymezovány vztahem k určité třídě určitého sociálně ekonomického systému, ale pouze vztahem ke kolektivnímu či společnému vědomí. Durkheim zkoumal solidaritu jako nejvyšší morální princip, jako nejvyšší hodnotu, která je prý univerzální a uznávaná všemi příslušníky společnosti. Protože potřeba společenského pořádku, harmonie a solidarity „je všemi považována za morální“, je morální i samotná dělba práce. Tato koncepce tak sloužila „vymezení toho, jaké jsou podmínky uchování společnosti“, což byl podle Durkheima hlavní úkol

sociologie. Je samozřejmé, že myšlenka o společenské solidaritě jako všemi uznávané nejvyšší hodnotě se pouze postulovala a nikoli dokazovala.

Za příčinu dělby práce považoval Durkheim růst obyvatelstva, který podmiňuje intenzitu sociálního života. Růst „fyzické hustoty“ a také „objemu“ společnosti) byl podle něho neoddělitelně spojen s růstem „morální či dynamické hustoty“, tj. úrovně sociálního vzájemného působení, které nakonec vede k dělbě práce. Jak k tomu však dochází? S růstem obyvatelstva sílí i boj o život. Za těchto podmínek je dělba práce jediný prostředek, jak danou společnost udržet a uchovat, jak vytvořit společenskou solidaritu nového typu a umožnit společnosti pokrokově se rozvíjet.

Existují i jiné cesty zmírňování boje o život, například migrace, fyzická likvidace slabých, občanská válka a zločiny, které však předpokládají hodnotovou reorientaci individui, to znamená, že se sice vyhýbají zničení společnosti v boji o život, avšak dotýkají se obecného systému hodnot se společenským blahem na jeho vrcholku. Pouze profesionalizace a specializace funkcí podle Durkheima uchovává a posiluje hodnotovou orientaci na zachování společnosti i jejích příslušníků.

Durkheim dále komplikoval svou analýzu uvedených otázek tím, že se zabýval otázkou plurality příčin a podmínek. Kromě nutných faktorů hledal druhotné faktory či omezující podmínky, které vývoj daného sociálního jevu buď urychlují, nebo zpomalují a umožňují rozvoj dělby práce, i když samy nejsou jeho příčinami. Za takové specifické faktory považoval „prohlubující se neurčitost společného vědomí“, sekularizaci a rozvoj vědy, oslabení autority starších osob, tradic a zvyků, růst racionality práva; morálky a civilizace vůbec, všeobecné oslabení tlaku společnosti na individua a vznik autonomní individuální osobnosti.

Durkheim dospěl k závěru, že vztahy příčiny a účinku nejsou jednoduché, jednosměrné, ale zahrnují množství proměnných, že kauzální vysvětlení sociálních faktů nemůže zcela ignorovat hodnotový aspekt sociálního života, i když na něm nemůže být plně založeno. Skutečnost, že Durkheim trval na postulátu vysvětlovat sociální sociálním, mu nedovolila překročit rámec pouhého konstatování vzájemného působení mezi faktory a stanovit skutečnou kauzální závislost jevů. Ta mohla být zjištěna pouze hlubší analýzou, neboť jen přístup ke společnosti jako ke vzájemnému působení různých stránek jednotné společenskoekonomické formace umožňuje stanovit závislost mezi nimi jako mezi určující příčinou a vyvolanými účinky.

Durkheim vycházel z filozofického principu, že jevy jedné úrovně nevznikají z jevů jiné úrovně. Tato jeho teze principiálně vylučovala možnost odvolat se při vysvětlování sociálních jevů k jevům jiného, vyššího řádu, k jevům fundamentálnějším, tj. k ekonomickým vztahům společnosti. Proto se Durkheimovi nepodařilo dělbu práce v pravém slova smyslu kauzálně vysvětlit. Dotkl se pouze vzájemného působení různých faktorů v rámci sociální sféry, aniž by se přiblížil k úrovni, na které jediné je možné najít skutečné příčiny dělby práce. Ty bylo třeba hledat především v podmínkách ekonomického života třídní společnosti, v konkrétním charakteru jejich výrobních vztahů, které determinují rovněž dělbu práce. Durkheim odmítal pevnost a stálost ekonomických vazeb, jejich schopnost vytvořit společnost, I

určovat její charakter a zajišťovat její trvání. Proto nezkoumal dělbu práce, kterou ztotožňoval s růstem specializace, z ekonomického, ale z morálního hlediska, a považoval ji za základní faktor vytvářející společenskou solidaritu, tj. společnost.

6. „Nenormální“ formy dělby práce. Jedinec a společnost

Durkheim byl svědkem narůstajících krizových jevů v ekonomickém i duchovním životě společnosti. Růst rozporů mezi prací a kapitálem a anarchii ve výrobě nazýval „nenormálními“ formami dělby práce, vyvolanými příliš rychlými tempy společenského vývoje. Ve třetí části „Dělby práce“, věnované zkoumání „nenormálních“ forem, rozlišil tyto „nemoci“ kapitalismu: anomii, sociální nerovnost a neadekvátní organizaci dělby práce. Anomii, tj. takový společenský stav, kdy neexistuje jasná morální regulace individuálního jednání, vysvětloval Durkheim tím, že nejsou rozpracována pravidla, jež by řídila vztahy mezi sociálními funkcemi, které proto „nejsou vzájemně přizpůsobeny“). To se zvláště zřetelně projevuje za ekonomické nebo obchodní krize v antagonismu práce a kapitálu. S růstem tržní ekonomiky přestává být výroba kontrolována a regulována. Rozvoj velkého průmyslu mění vztahy mezi podnikatelem a dělníkem. Potřeby dělníků rostou a zároveň jsou lidé stále více nahrazováni stroji. „Dělník je najat a odebrán své rodině.“z) „Protože k těmto přeměnám došlo překvapivě rychle, neměly protikladné zájmy ještě čas dosáhnout rovnováhy.“3) Růst velkého průmyslu rozbíjí jednotu malého podniku a vytváří dvě velké třídy, tj. kapitál a práci, které (což Durkheim nepopíral) jsou v antagonistických vztazích. Normální stav společnosti musí být podle Durkheima charakterizován rozvinutým ekonomickým plánováním a normativní regulací ekonomických vztahů, uskutečňovanou výrobními korporacemi. V tomto případě ztotožňoval normální s optimálním, nejlepším.

Nemoci kapitalismu, které Durkheim popisuje, tj. neregulovaná, ničím neomezovaná konkurence, třídní konflikt, rutinizace práce a degradace dělníků, charakterizuje jako nemoci příliš rychlého růstu výroby a dělby práce, jako vedlejší produkty přirozeného vývoje. Za „nenormální formu“ dělby práce považoval Durkheim také nerovnost, narušující organickou solidaritu. Jakákoli „vnější nerovnost“, způsobovaná například děděním majetku, ohrožuje organickou solidaritu, a proto tato solidarita může existovat pouze tehdy, bude-li odstraněna nerovnost a bude-li dosaženo spravedlnosti „přirozeným rozdělením talentů“.

Durkheim tvrdil, že překážkou rovnocenných možností je třídní systém, který zabraňuje širokým masám zaujmout sociální postavení odpovídající jejich schopnostem, což vede k nespravedlivé směně služeb. „Jestliže je nějaká společenská třída nucena, aby mohla žít, nabízet své služby jiné třídě, zatímco jiná třída se bez nich může obejít díky zdrojům, jimiž disponuje a které neplynou z nějaké sociální přednosti (Durkheim měl na mysli schopnosti - pozn. aut.), pak druhá třída nespravedlivě předpisuje zákony třídě první.“ Durkheim utopicky věřil, že se ideál spravedlnosti ve společenském mínění stále více upevňuje, že nastolení spravedlnosti se stále více stává úkolem kapitalistické společnosti.

„Nenormální“ formy dělby práce měly být podle Durkheima překonány tím, že konflikty budou pokojně řešeny, že boj a konkurence budou mít

přijatelné dimenze, že bude stanoven soubor pravidel přísně reglementujících vztahy mezi třídami, že do „vnějších vztahů“ bude zavedena spravedlnost a rovnost, tzn. že bude existovat rovnost sociálních možností, a konečně tím, že všichni budou odměňováni podle zásluh. Durkheim nepředpokládal, že by mohla existovat společnost, v níž bude zcela odstraněno soukromé vlastnictví a jakákoli nerovnost. Obojí se podle něho uchová, avšak změní se vztah mezi nimi. Přístup k materiálním statkům bude regulován přirozenými individuálními schopnostmi a nadáním.

Poslední z „nenormálních“ forem dělby práce, na něž Durkheim poukazuje, vzniká tehdy, když v důsledku nekoordinované činnosti je dělníkova profesionální aktivita nedostatečná. Solidarita společenské organizace podle Durkheima vzroste, bude-li práce intenzivnější a organizovanější. Tento utopický předpoklad byl však vývojem kapitalistické výroby ve 20. století vyvrácen. Ani „vědecká organizace práce“, ani žádné jiné cesty její intenzifikace nevedly k třídní solidaritě antagonistické společnosti. E. Durkheim se svým pojetím dělby práce zásadně liší od K. Marxe. Zdroj třídního konfliktu bylo totiž třeba hledat nikoli v dělbě práce, chápané jako specializace profesionálních funkcí, jak se domníval Durkheim, slev dělby práce mezi společenskými třídami, která souvisí s jejich vztahem k výrobním prostředkům, jak soudil Marx. To, zda se vlastnictví výrobních prostředků dědí nebo nově získává, má druhořadý význam. Hlavní je, že vlastnické vztahy determinují všechny ostatní vztahy kapitalistické společnosti a že jsou základem antagonismu mezi prací a kapitálem.

Cesty, jak odstranit vady kapitalismu, naznačené Durkheimem, byly nereálné, utopické, a to i přesto, že se Durkheim stále méně spoléhal na přirozený vývoj solidarity prostřednictvím samotné dělby práce a stále důrazněji prohlašoval, že neduhy kapitalismu je třeba léčit, přičemž zpočátku vytyčil úkol reorganizovat společnost v rámci kapitalistického systému, a později kladl důraz na morální výchovu v duchu příslušných hodnot a ideálů.

Základem Durkheimova řešení širšího sociologického problému vzájemného vztahu jedince a společnosti je také analýza kapitalistických rozporů. Durkheim se domníval, že společnost se nemůže rozvíjet a vzkvétat, jestliže je lidský jedinec utlačován, jestliže člověk, plnící úzkou profesionální funkci, je degradován na úroveň stroje. Jedinec bude také nevyhnutelně degradován tehdy, budou-li ohroženy ekonomické a společenské funkce společnosti. V tomto případě se Durkheim vyhýbal typické dichotomii 19. století, která v otázce vzájemného vztahu jedince a společnosti závazně uznávala prvenství jedné z těchto dvou stránek. Jedinec a společnost na sobě podle Durkheima vzájemně závisejí, každá z těchto stránek má zájem na rozvoji a rozkvětu druhé. Štěstí a blahobyt jedince závisejí podle Durkheima na stavu společnosti. Jsou tím větší, čím „je společenský život uspořádanější a čím více jsou tedy zajištěna práva a svobody individuů“.

Durkheim vystoupil jako svědek nevyhnutelného morálního zla, plynoucího ze specializace a diferenciací výroby. Když dělník každý den „opakuje s monotónní pravidelností tytéž pohyby, aniž by ho zajímaly a aniž by jim rozuměl“, stává se inertním kolečkem, uváděným do pohybu vnější silou. Přeměnu člověka v přívěsek stroje nelze podle Durkheima zmírnit nebo zeslabit tím, že dělníkům bude poskytnuto všeobecné vzdělání a že se

bude rozvíjet jejich zájem o umění a literaturu, neboť poznání kultury činí úzké hranice specializace ještě nesnesitelnějšími.

Jak odstranit protiklad mezi dělbou práce, mezivrostoucí specializací dělníkových funkcí a mezi potřebami rozvoje osobnosti? Dělbba práce sama o sobě podle Durkheima negativní důsledky nemá. Ty vznikají pouze za výjimečných a nenormálních podmínek. Proto je třeba dosáhnout, aby dělba práce „byla sama sebou, aby ji nic vnějšího nekazilo". To je možné, jestliže dělníci pochopí cíl, solidaritu s druhými a společenskou nezbytnost své práce, která tím získá zvláštní obsah a bude nejen snesitelná, ale i žádoucí. Důležitou podmínkou solidární, koordinované dělnické činnosti je, aby funkce, které dělníci plní, odpovídaly jejich schopnostem a sklonům. Je-li narušen soulad mezi schopnostmi individuí a druhem činnosti, který je jim určen, společnost onemocní.

Jak je zřejmé, Durkheim vysvětloval vznik společenských krizí velmi naivně a zároveň trval na tom, „aby rozdily, které původně vedly k rozdělení společnosti na třídy, zmizely nebo aby se zmenšily". Diferenciace společnosti nemá být založena na sociálních výsadách, ale na těch přednostech, které jsou podmíněny individuálními schopnostmi. V Durkheimových představách má být proto rovnost, spravedlnost a svoboda základem společenského zřízení vyššího typu, k němuž se přiblížila současná průmyslová společnost. V době krize kapitalismu, v době rozsáhlého šíření socialistické ideologie Durkheim tedy opakuje stará buržoazní hesla.

Základem durkheimovského reformismu je myšlenka, že společnost je konstituována morálními vazbami, uvědoměným směřováním k ideálu a morálními vztahy, které je možné a nutné vědomě regulovat. Když Durkheim tvrdil, že „věc spravedlnosti se bude stále více naplňovat spolu s tím, jak se bude rozvíjet organizovaný typ",¹⁾ tj. rozvinutá kapitalistická společnost, apologeticky této společnosti připisoval socialistické rysy. Možnost uvědomělého řízení společenských procesů považoval za reálnou. Z toho plynou jeho praktická doporučení „likvidovat neužitečné profese, rozdělit práci tak, aby každý byl dostatečně zaměstnán, a v důsledku toho zvýšit funkcionální činnost každého pracovníka... Pak se spontánně upevní pořádek".

Durkheimovo řešení problému vzájemného vztahu individua a společnosti se vyznačovalo tím, že neidealizovalo minulost a vidělo zdroje a možnosti rozvoje individuality v pokračujícím vývoji dělby práce. Byla-li v počátečních stadiích organizovaného života svoboda individua „pouze zdánlivá a jeho osobnost přejatá", pak na vyšším stupni společenské organizace získává jedinec možnost stát se při svobodném rozvíjení svých schopností harmonickým a nerozdvojeným. „Hluboký" rozvoj jedince, spjatý s úzkou specializací, není o nic menší úkol než rozvoj „do šířky", hraničící s diletantismem. Díky spojení s jinými lidmi získává člověk to, co ztrácí v důsledku úzké specializace. Je zřejmé, že Durkheim nepostřehl vykořisťovatelský charakter práce, z něhož plyne odcizení individua. Těžkostí prožívané specializovaným dělníkem spojoval pouze s dočasnými nepříznivými podmínkami a věřil, že obecné ideály bratrství a solidarity i vědomí společného cíle všech pracujících jim vynahradí jejich nevyhnutelné strádání.

Durkheimovým cílem bylo zdokonalit buržoazní společnost, nikoli ji zásadně přebudovat. Proto přes určité prvky nového přístupu k jednotlivým sociálním jevům nedospěl Durkheim podstatně dál než Comte. Jako tento jeho předchůdce i on soustředil pozornost na morální problémy a na zdokonalení právní a morální reglementace společenských vztahů. Durkheimova sociální utopie převzala rysy Jaurésova reformistického socialismu a také proudhonovské ideje regulace protikladných sociálních zájmů. Ekonomický základ těchto zájmů zůstal však nedotčen.

7. Aplikace principů „sociologismu“ na výzkum příčin sebevraždy

Problém sebevraždy, jehož analýze Durkheim věnoval zvláštní monografii, zaujal jeho pozornost z mnoha důvodů. Byla to „zřetelně vymezená skupina faktů“, které je možné snadno definovat. Místo aby „se oddával metafyzickým úvahám o sociálních jevech“, může sociolog „objevovat zákony, které lépe než jakákoli dialektická argumentace dokazují možnost existence sociologie jako vědy“. To za prvé. A za druhé Durkheim chápal své dílo jako aplikaci hlavního principu sociologické metody na empirický materiál. Zkoumal sociální fakta jako „věc“, což znamenalo, že uznával existenci zvláštní, společenské reality, jež je ve vztahu k individuu vnější, určuje jeho jednání a přitom nezávisí na jeho vůli.

Protože vycházel z těchto teoretickometodologických předpokladů, odmítal Durkheim vysvětlovat sebevraždu individuálními psychologickými motivy a považoval za vysvětlující faktory zejména sociální příčiny. „Sebevražda nezávisí na vnitřních vlastnostech individua, ale především na vnějších příčinách ovládajících lidi.“

Když odhaloval rysy společenské krize, Durkheim poznamenával, že sebevražda je „jednou z těch forem, již se přenáší naše kolektivní nemoc a které nám pomohou dospět k její podstatě“. Stanovení příčiny sociální nemoci a návrh prostředků, jak ji překonat, považoval za nejlepší způsob upevnění prestiže sociologie jako vědy. Sociální vysvětlení „nejindividuálnějšího činu“ mohlo objasnit síly, které sjednocují lidi, neboť sebevražda je jasný příklad narušení sociálních vazeb.

Podstatou durkheimovského vysvětlení byl „sociologismus“, jehož prizmatem byly zkoumány všechny ostatní faktory, včetně individuálního sklonu k sebevraždě. Durkheim poukazoval na to, že psychologické motivy sebevražd, jež se často zdají být jejich příčinami, jsou pouze individuálním a přitom zkresleným odrazem obecných podmínek, a jako hlavní příčinu sebevražděnosti začal zkoumat sociální prostředí. Durkheim úlohu individuálních faktorů, psychického stavu jednotlivých sebevrahů a jejich specifických životních podmínek zcela neodmítal, ale zdůrazňoval jejich druhořadý význam, jejich závislost na obecných sociálních příčinách, na stavu společnosti.

Podle Durkheima je sebevražděnost (poměr počtu sebevražd k počtu obyvatelstva) funkcí několika sociálních proměnných, a to vzájemných vztahů v náboženských, rodinných, politických, národních a jiných skupinách. Základem Durkheimovy argumentace byla eliminační metoda. Tento autor při analýze příčin sebevražd systematicky zkoumala odmítal takové nesociální fakty, jako je individuální „psychoorganická náklonnost“ (psychopatický stav, rasový a dědičný faktor), rysy fyzického prostředí

(klíma, roční a denní doba) a nápodoba. Pak zkoumal vliv sociálních příčin a také vztahy sociálních a nesociálních faktorů.

Durkheim používal oficiálních statistických dat a zjistil řadu dílčích zákonitostí. Sebevražednost je vyšší v létě než v zimě, muži končí sebevraždou častěji než ženy, staří lidé častěji než mladí, vojáci častěji než civilní obyvatelstvo, protestanté častěji než katolíci, svobodní, ovdovělí a rozvedení častěji než ženatí, sebevražednost je vyšší v městských než ve vesnických oblastech apod. „Musíme nechat stranou individuum jako individuum, jeho motivy a ideje," tvrdil Durkheim, „a zkoumat různé stavy sociálního prostředí (náboženské víry, rodinu, politický život, profesionální skupiny atd.), pod jejichž vlivem se sebevražednost mění." Když zkoumal sociální faktory, snažil se Durkheim určit, který prvek nebo který jejich aspekt v souladu s různými logickými pravidly, a zejména s pravidlem sdružených změn, se sebevražedností nejtěsněji souvisí. Jaký rys náboženství má například k sebevraždě nejuzší vztah. Co právě v katolicismu způsobuje, že jeho vyznavači podléhají sebevraždám méně než protestanti.

Durkheim začal výzkumem toho, jaký vliv má na sebevražednost určitá víra a poukázal na rozdíly mezi katolicismem a protestantismem jak z hlediska věrouky, tak z hlediska obřadů. Katolicismus jako starší tradiční systém víry a obřadů je ve srovnání s protestantismem mnohem kompaktnější, má větší přesvědčovací sílu a je nesmiřitelnější vůči novotám, narušujícím společný duch. To způsobuje, že náboženská skupina katolíků je soudržnější, a proto je mezi nimi menší sebevražednost. Protestantismus je spjat s úpadkem tradiční víry; je proniknut „svobodomyšlným duchem" a kritikem. Jeho možnost sjednotit věřící je menší a sebevražednost mezi jeho vyznavači je proto vyšší.

Tato hypotéza umožnila vysvětlit mnoho dalších sociálních proměnných, jež s růstem sebevražednosti souvisejí. Tyto proměnné sjednocuje stupeň sociální integrace či sociální vazby individua. Rodina, děti a vesnický život jsou sociálně integrujícími faktory, které jedince chrání před pocitem sociální izolace. „Sebevražednost je nepřímou úměrnou stupni integrace těch sociálních skupin, jejichž členem individuum je."

Nesociální faktory mohou mít podle Durkheima na sebevražednost pouze nepřímý vliv. Durkheim použil procedury, kdy se do vztahu zahrnuje nesociální faktor, ale hledá se ten jeho aspekt, který je nejtěsněji spjat s faktorem sociálním. Například při vysvětlování statisticky zjištěného faktu, že sebevražednost je vyšší v létě než v zimě, poukázal na to, že aspektem tohoto faktoru, který souvisí se sociálním faktorem, není teplota vzduchu, ale délka dne. Délka dne podle něho umožňuje intenzivní účast v sociálním životě a to zase působí na individuální pocit izolovanosti individua, které se sociálního života neúčastní. Právě tak je pochopitelný vliv biologických, například pohlavních rozdílů, jsou-li analyzovány odpovídající sociální pozice mužů a žen, způsoby jejich účasti v sociálním a ekonomickém životě, mění se cykly jejich sociální aktivity atd. Když tvrdil, že „závisí-li sebevražda na více příčinách, je to tím, že je ve skutečnosti více druhů sebevražd", a když poukazoval na obtížnost morfologické klasifikace sebevražd, která by přihlédla ke všem jejich charakteristickým a typickým

zvláštnostem, rozhodl se Durkheim vytvořit etiologickou klasifikaci, odpovídající příčinám sebevražd:

Durkheim rozlišoval čtyři druhy sebevražd: egoistickou, altruistickou, anomickou a fatalistickou. První je vyvolána příčinami, které způsobují, že individuum se vzdaluje společnosti, jež na něho přestává regulativně působit. Přerušení sociálních vazeb, absence kolektivní podpory a odloučenost vyvolává pocit izolovanosti, prázdnoty a tragičnosti existence. jednou z příčin sebevraždy tohoto typu může být krajní individualismus, avšak jeho zdrojem je „nemocná společnost“, „kolektivní necitelnost“ a „sociální stesk“. Společenská dezorganizace a ztráta společenských cílů oslabuje sociální vazby poutající individuum ke společnosti a tím také k životu. Tento obecný stav se zase odráží v dezintegraci společenských skupin, a to náboženských, rodinných i politických, jež mají na individuum přímý vliv.

S druhým typem sebevražd, altruistickým, se setkáváme, když osobní zájmy jsou zcela pohlceny zájmy sociálními, když je integrace skupiny tak silná, že individuum jako samostatný jedinec přestává existovat. Do tohoto typu Durkheim zařazuje dávné zvyky, tj. sebevraždy starců a nemocných, sebeupálení žen po smrti jejich mužů, sebevraždy otroků po smrti jejich pána apod. Sebevraždy tohoto druhu existovaly hlavně v archaických společnostech.

Třetí typ sebevraždy je sebevražda anomická. Setkáváme se s ní zejména v době velkých společenských otřesů a ekonomických krizí kdy individuum není schopno přizpůsobovat se sociálním přeměnám, novým sociálním požadavkům a kdy je jeho vazba se společností přerušena. Ze stavu společenské anomie, již Durkheim chápal přesných pravidel a norem jednání, kdy stará hierarchie hodnot hrouští a nová se ještě nevytvořila, vzniká morální labilita jednotlivých individuí. Když je zvyklá a dezorganizována společenská dochází u některých individuí k rychlému vzestupu, zatímco své postavení ve společnosti ztrácejí. Je-li narušena společenská rovnováha, počet sebevražd roste. Anomickou sebevraždu, s níž se nejčastěji setkáváme v obchodních a podnikatelských kruzích, charakterizuje Durkheim také z hlediska individuálních vlastností představitelů obchodního a průmyslového světa, z hlediska jejich nezkontrolovatelné touhy po zisku, která, není-li přísně reglementována, nesmírně vzrůstá, čímž narušuje morální a psychickou rovnováhu. Proto základem anomické sebevraždy je oslabení nebo absence společenské reglementace, roztržštěná a neregulovaná lidská činnost. Není-li společnost schopna vykonávat na člověka nutný vliv, je smutné vyústění nevyhnutelné.

Protikladem anomické sebevraždy je sebevražda fatalistická, vznikající v důsledku silné kontroly skupiny nad individuem, v důsledku „nadbytku reglementace“, který se pro individuum stává nesnesitelný. „Páchají ji lidé, jejichž budoucnost je nelítostně determinována, jejichž vášně jsou přísně omezeny disciplínou.“

Podle Durkheima je tedy sebevražda záměrným a uvědomělým aktem, realizovaným individuem v závislosti na sociální disciplíně. Měřítkem normálního sociálního jednání je „normální sociální subjekt“, disciplinovaný a uznávající kolektivní morální autoritu.

Pojmy „egoismus a altruismus“, „anomie a fatalismus“ označovaly v Durkheimově koncepci kolektivní síly či sklony vedoucí člověka k sebevraždě. Durkheim nazýval tyto „síly“ proudy. Jejich intenzitu lze měřit sebevraždě. Kolektivní síly či sklony mohou podle teoretika „sociologismu“ vysvětlit individuální sklony a předpoklady k sebevraždě, nikoli naopak. Psychologické motivy sebevraždy) jsou individuální a přitom často zkreslené odrazy obecných podmínek sociálního prostředí.

Nejcennějším rysem durkheimovské analýzy sebevraždy je odhalení sociální podstaty tohoto jevu jako něčeho, co je vyvoláno krizovou situací buržoazní společnosti. Durkheimovy ideje se staly podnětem sociologických výzkumů „delikventního chování“. Jeho přístup široce využil a rozvinul zejména Robert Merton.

I když Durkheim jasně popsal morální rozklad, morálně psychologickou dezorganizaci a úpadek buržoazní společnosti, skutečné příčiny této krize neodhalil, protože je nespatoval v podstatě kapitalistických vztahů, ale v příliš rychlých tempech sociálních změn, za nimiž se opožděje morální vědomí. Reakčně utopická byla i Durkheimova myšlenka, že krizi lze překonat vytvořením výrobních korporací, které by měly upevňovat morální řád společnosti.

Je třeba upozornit také na abstraktní, formalistický charakter typologie sebevražd, kterou Durkheim rozpracoval. Podstata tohoto sociálního jevu byla zkreslena tím, že do jedné skupiny byly zařazeny rozmanité činy odrážející sociální normy různých společenskoekonomických formací. Durkheim věnoval hlavní pozornost sociálnímu faktoru a omezil se pouze na to, že upozornil na jeho souvislost s faktorem psychologickým. Myšlenku, že rozhodnutí individua bude zprostředkováno kulturními potřebami a normami, určitým postojem k lidskému životu a jeho hodnotě, Durkheim rovněž pouze vyslovil, ale nerozpracoval.

Protože si Durkheimovi žáci tyto nedostatky uvědomovali, revidovali některé teze svého učitele a usilovali o důslednější a plnější začlenění psychologických faktorů do sociologické teorie. Příkladem zde může být Maurice Halbwachs a jeho práce „Příčiny sebevraždy“ (1930). Řada pozdějších výzkumů rehabilitovala úlohu psychologických faktorů a poukázala na vliv sociálních proměnných na ty psychologické determinanty, které individuální rozhodnutí bezprostředně podmiňují. Nehledě na to, že Durkheimova koncepce detailnější analýzu vzájemného vztahu objektivních a subjektivních faktorů, hlavní směr jeho zkoumání se stal podnětem k rozpracování obecné otázky, tj. sociální podmíněnosti individuální psychologie.

Durkheim prosazoval kvantitativní analýzu v sociologii a naznačil cesty rozvoje jejích vlastních metod a technik. Platí to například o metodě postupného zařazování faktorů, které se podílejí na působení. Podstatou této metody je zkoumání a interpretace komplexu vzájemných vztahů mezi množstvím charakteristik, zařazovaných do dříve zkoumaného vztahu, analýza tohoto v široce variujících kontextech apod. Durkheim neměl možnost používat nástroje vědecké analýzy, jež jsou z dnešního hlediska elementární, tj. koeficient korelace, pojem statistické interakce, formalizaci analytických procedur aj. Přesto jeho práce sehrála významnou úlohu v posílení sociologického přístupu k sebevraždě v protikladu k přístupu

psychopatologickému, který byl tehdy populární a dosud se sociologickým přístupem soupeří. A i když mnohé z Durkheimových dílčích závěrů byly vyvráceny nebo upřesněny, hlavní myšlenka si uchovala svou platnost dodnes.

Příčiny růstu sebevražd v buržoazní společnosti je skutečně hledat v krizových sociálních situacích. Přitom je třeba mít na nejen společenskou dezorganizaci, morální prázdnotu a oslabení sociálních vazeb, ale především takové objektivní procesy vyvolávané kapitalismem, jako je růst nezaměstnanosti, bídy a strádání pracujících mas.

8. Filozofickosociologické pojetí morálky

Protože společnost Durkheim považoval za morální jednotu individuí, držel se při výkladu podstaty, původu a funkcí morálky konceptuálního schématu „sociologismu“ a vyvozoval ji ze specifického pojetí sociálních podmínek, sociálního prostředí a sociální struktury.

Durkheim původně zkoumal morálku jako systém objektivních pravidel jednání, jejichž specifickým rysem bylo donucení, kterému se jednotlivé individuum muselo podřítit. Za hlavní znak morálky považoval Durkheim povinnost, jejíž plnění činí jednání člověka morálním. Později Durkheima zaujal dobrovolný aspekt morálky, takové její zvláštnosti, jako je žádoucnost, přitažlivost a osobní zainteresovanost individua na morálních hodnotách, tj. objektivním a svou podstatou společenském dobru.

Když se snažil sociologicky vysvětlit genezi a fungování morálních jevů, revidoval Durkheim způsoby sociální determinace morálky. V „Dělbě práce“ psal o principu historického vývoje morálního přesvědčení v závislosti na morfologických či strukturních faktorech. Později zdůrazňoval význam period duchovního nadšení, „momentů extáze“ a „period budování a obnovy“, které přežívají v idejích, ideálech a hodnotách. Ty se udržují a opakovaně reprodukuje organizací svátků, veřejných náboženských i světských obřadů, díky řečnickému umění i divadelním představením, kdy se lidé mohou zapojovat do kolektivního morálního života.

Durkheim zjišťoval sociální podstatu morálky v jakékoli události. Zdůrazňoval „posvátný charakter morálky“ a) a vysvětloval ho tím, že zdrojem a objektem náboženství i morálky je společnost, převyšující individuum svou silou a autoritou. Společnost žádá osobní nezištnost a obětavost, což jsou nezbytné složky morálky. „Kant postuluje boha, bez něhož je jeho hypotéza morálky nepochopitelná. My postulujeme společnost, specificky odlišnou od individuí, neboť jinak postrádá morálka cíl a povinnost základ.“

Protože spojoval morálku se společenskými podmínkami, ze kterých vzniká, nepovažoval Durkheim za možné vytyčovat a zdůrazňovat revoluční společenský ideál, který by požadoval základní změnu sociální struktury. V těch případech, kdy morálka „zaostává za reálnými společenskými podmínkami“, je podle něho pouze třeba uvést ji do souladu se změněnou strukturou, ale nic více. Myšlenka, že morálka je determinována stabilní společenskou strukturou, přivedla Durkheima k morálnímu relativismu. Jsou-li všechny formy morálky podmíněny existující strukturou; jsou stejně pravoplatné a neexistují objektivní kritéria pro to, aby byla uznána nadřazenost kterékoli z nich.

Základem společenské krize, která má podle Durkheima především morální povahu je změna charakteru a obsahu obecného vědomí. Rychlá změna norem a hodnot vede k zániku dřívější disciplíny i pořádku ve společnosti. Individualistická morálka se ještě jako hlavní společenská hodnota i obsah obecného vědomí neupevnila. Organická solidarita moderní společnosti nevylučuje deficit pravidel jednání, což vede k anomii, morálnímu vakuu a k absenci norem. Proto se tato společnost ocitá v morálním zmatku a prožívá sociální neklid. Východiskem z krize je morální regulace.

Hlavním orgánem, který plní funkci „kolektivního rozumu“ a obhájce kolektivních zájmů, je podle Durkheima stát, který „přemýšlí a jedná“ za celou společnost. Durkheim chápal úlohu státu v duchu buržoazního liberalismu, avšak předvídal možnost nadměrného posílení, hypertrofie jeho funkcí na úkor individuálních zájmů. Obráně individua mají sloužit „druhotné“ či zprostředkující sociální skupiny, a to náboženské, výrobní aj. V souladu s tím Durkheim prosazoval myšlenku zvláštních partikulárních morálních kodexů, regulujících jednání individuí jako představitelů příslušných sociálních skupin, a dokazoval nutnost, jejich historického zkoumání. Rozvíjel rovněž ideu, že morální požadavky, přijaté v různých profesionálních skupinách, jsou relativní. Zároveň žádal, aby byla stanovena přesná hierarchie morálních pravidel podle stupně jejich společenské důležitosti. Rodinná, profesionální a občanská morálka tvořily hierarchickou strukturu, na jejímž vrcholu byly všelidské hodnoty a ideály, ztělesněné ve státu: Durkheim reprodukoval comtovskou myšlenku, že stát je orgán všeobecného usmíření a morální regulace zájmů všech členů společnosti, nezávisle na sociálně třídním obsahu těchto zájmů. Koncepte absolutní hierarchie morálních norem měla formální charakter a jejím posláním bylo podporovat stabilitu společenského pořádku.

Morální jednání člověka se podle Durkheima vyznačuje třemi hlavními rysy: pocitem disciplíny, příslušnosti ke skupině a autonomií. Durkheim připisoval morální disciplíně a kontrole tak velký význam, že v podstatě disciplínu a morálku ztotožňoval. Pouze člověk je schopen uvědoměle se podřídit disciplíně, která jediné umožňuje svobodu. Ve „skupinové příslušnosti“ je ztělesněna sociální podstata morálky, v „autonomii“ zase idea uvědomělého a dobrovolného plnění společenských předpisů.

Výklad společenských funkcí morálky Durkheim přímo spojoval s teorií výchovy. Cílem výchovy je formování sociální bytosti, rozvíjení těch kvalit a vlastností osobnosti v dítěti, které jsou potřebné pro společnost. Výchova spočívá v tom, že se egoistická a nesociální bytost, jakou je dítě v počátečním stadiu svého vývoje, mění nejefektivnějšími prostředky v bytost jinou, schopnou morálního a sociálního života.

Pojetí současných morálních problémů bylo u Durkheima založeno na jeho antropologické teorii, na koncepci duality lidské přirozenosti, tj: na koncepci homo duplex. Biologická přirozenost člověka (schopnosti, biologické funkce, impulsy a vášně) je v protikladu s jeho sociální přirozeností, vytvářenou výchovou (normami, hodnotami a ideály). To vyvolává neodstranitelný vnitřní neklid, pocit napětí a strachu. Pouze kontrolní činnost společnosti krotí biologickou přirozenost člověka, jeho vášně a chutě, a udržuje je v určitých mezích. Jakmile společnost svou

kontrolu nad individuem oslabí, vzniká anomie, tj. stav dezintegrace společnosti i individua. V tomto stavu neexistuje pevná morální regulace individuálního jednání, vzniká zvláštní morální vakuum, kdy staré normy a hodnoty už neplní svou úlohu a nové se ještě neupevnily. Tento stav je v protikladu morálním pořádkem, regulací a kontrolou, jež jsou charakteristické pro normální, „zdravý“ stav společnosti.

V „Dělbě práce“ zkoumal Durkheim anomii z hlediska sociální struktury a vysvětloval ji nesouladem společenských funkcí v důsledku růstu a rozvoje společnosti. V „Sebevraždě“ ji zkoumal jako morální krizi, kdy se v důsledku společenských otřesů narušuje systém normativní regulace individuálních potřeb a vášní, což vede k tomu, že jedinec ztrácí rovnováhu, pocit příslušnosti ke skupině i pocit disciplíny a společenské solidarity. Důsledkem toho je i delikventní jednání.

Durkheim utopicky věřil, že je možné uvědoměle regulovat individuální i společenské potřeby a udržovat je v rámci hranic, diktovaných reálnými společenskými možnostmi, a přitom uchovávat kapitalistické společenské vztahy. Tak se mělo zabránit vzniku napětí, duchovní krize i pocitů zklamání a stesku, a tím i delikventnímu jednání.

Když rozpracovával problém sociální podstaty morálky, vyslovil Durkheim mnoho pravdivých myšlenek. Kladné bylo, že uznal rozhodující úlohu sociálních podmínek při genezi morálky. Pozitivně je třeba hodnotit i jeho analýzu funkcionálních důsledků morálních pravidel pro společnost, i to, že uznal sociokulturní proměnlivost i všeobecnost těchto pravidel.

Jeho přístup k morálce jako k sociálnímu faktu byl zaměřen proti intuitivismu těch filozofických teorií, které zdůvodňovaly nadpřirozený charakter morálky, přičemž se odvolávaly na zjevení. Durkheim odmítal také emotivismus, vyvozující morální soudy z citů a popírající jejich pravdivost či nepravdivost.

Sociologický výklad morálky je v zásadě velmi plodný. Durkheimova koncepce však byla příliš abstraktní a jednostranná. Argumenty tohoto autora ve prospěch společnosti jako jedině důstojného morálního cíle jsou neodůvodněné a slabé. Jen těžko je možné popírat například morální hodnotu jedince a jeho harmonického rozvoje. A i když Durkheim uznávala aktivně hájit práva a důstojnost individua, jeho teorie mu nedovolovala dialekticky prozkoumat vzájemné působení jedince a společnosti v konkrétních historických podmínkách. Princip absolutní nadřazenosti společnosti nad individuem byl neprůkazný. Abstraktní nehistorický kolektivismus je stejně nesprávný jako abstraktní individualismus, který Durkheim neustále kritizoval. Vzájemné vztahy jedince a společnosti, zkoumané z morálního hlediska, nemohou být redukovány na vztahy podřízenosti. Existuje mezi nimi vztah dialektického vzájemného působení. Marxistické vysvětlení tak složitého jevu, jako je morálka, přihlíží k jeho relativní samostatnosti i k jeho závislosti na celé řadě faktorů (sociálních, kulturních, ekologických, psychologických aj.). Durkheimovské pojetí společnosti bylo nejednoznačné, příliš široké, zahrnovalo prvky, které posléze začala zkoumat ekologie a demografie, a odrazilo se také v kulturních a sociálně psychologických pojmech.

9. Filozofickosociologické pojetí náboženství

Vývoj Durkheimových idejí o kolektivním vědomí jako „nejvyšší formě psychického života“, jako „vědomí vědomí“ završovala koncepcie náboženství. Vztah k náboženství jako k nejdůležitější sociální instituci, zajišťující integraci společnosti, který je v pozitivismu tradiční, má u Durkheima formu hledání cest a prostředků sociologického vysvětlení náboženství, a to pod vlivem prací anglických a amerických antropologů, zejména Jamese Frazera a Robertsona Smitha. Durkheim se obrátil k etnografickým materiálům, protože se v duchu raného evolucionismu domníval, že „všechny podstatné prvky náboženského myšlení a života mohou být nalezeny přinejmenším v zárodku v nejprimitivnějších náboženstvích“. Když studoval totemismus jako nejprimitivnější formu náboženství, domníval se, že pochopí podstatu a funkce náboženství ve „složitých“ soudobých společnostech, které považoval za prostou kombinaci „jedné a téže prvotní společnosti“.

Durkheim tedy přistoupil k otázce vymezení- náboženství na základě zkoumání jeho prvotních forem a tvrdil, že idea nadpřirozeného, idea boha není jeho nutným atributem. Za rys, který je bez výjimky typický pro všechny náboženské víry, považoval náboženstvím posvěcené dělení všech předmětů na dvě protikladné třídy, na předměty světské (každodenní, pozemské, vulgární, nečisté) a předměty posvátné.

Posvátné je to, co je zapovězené a oddělené od světských jevů, co je zároveň předmětem snah, lásky a úcty. Proto je posvátné jak zdrojem donucení (zákazu), tak i úcty (autority). Tím je podle Durkheima vysvětlen společenský charakter posvátného, nebal. pauze společnost disponuje takovými vlastnostmi, které ji činí zároveň zdrojem autority, lásky, úcty i donucení. Posvátné ztělesňuje kolektivní síly, vnáší do individuálních vědomí ideu obecného, spojuje je s něčím, co je přesahuje.

Světské je spjato s každodenním životem člověka, s jeho každodenními individuálními povinnostmi, soukromými zájmy a „egoistickými vášněmi“. Dichotomie posvátného a světského tak u Durkheima ústí v dichotomii sociálního a individuálního. Durkheim vyznačil náboženství takto: „Je to jednotný systém věr a obřadů, vztahujících se k posvátným, tj. zvláštním, údiv vyvolávajícím věcem, věr a obřadů, které sjednocují do jednoho morálního společenství, nazývaného církev, všechny, kdo se jimi řídí.“¹⁾ Církví rozuměl Durkheim takovou organizaci, která upravuje kolektivní náboženský život skupiny. I prvobytné národy měly „církve“, tj. takové lidi, kteří pečovali o včasné a správné vykonávání náboženských -obřadů. Základním příkladem světské, „vulgární“ činnosti je podle Durkheima práce; která je zdrojem hoře a zármutku, a příkladem posvátné činnosti jsou kolektivní náboženské obřady a rituály, které jsou zdrojem radosti a duchovního povznesení. Durkheim mnohokrát prohlašoval, že jeho vymezení náboženství se velmi liší od vymezení všeobecně přijatého. Jeho hlavním znakem je vykonávání obřadů, zaměřených k posvátným objektům; jejichž manipulací roste solidární síla skupiny, upevňuje se společné vědomí, podporující ducha individuů a dodávající jim nutnou životní jistotu.

Jako teoretik „sociologismu“ se Durkheim domníval, že ani fyzické, ani biologické příčiny nemohou náboženství, jeho původ a podstatu vysvětlit. Proto odmítal animismus, vyvozující náboženství z představ o nesmrtelné duši (Edward Tylor), i tzv. naturismus, vyvozující náboženství z vynuceného

uctívání fyzických přírodních sil (Adalbert Kuhn, Wilhelm Schwartz, Max Müller aj.). Tyto teorie překrývají pozorovanou realitu „nereálným světem, zcela vytvořeným z fantastických obrazů“. Úkolem pozorovatele je najít objektivně existující skutečnost, která je příčinou, objektem i cílem náboženských I věr a obřadů. Touto skutečností je společnost.

Když rozvíjel sociologickou koncepci náboženství, vyslovil Durkheim řadu myšlenek o různých typech vztahů mezi sociální realitou a náboženstvím. Považoval náboženství za sociální jev přinejmenším v trojím smyslu: za první, jako jev sociálně determinovaný; za druhé, jako ztělesnění představ o sociální realitě v kolektivním vědomí (analýza tohoto druhu je založena na ztotožnění náboženských představ se společností, na ontologizaci kolektivních představ); za třetí, jako jev, který má funkcionální sociální důsledky (což v kontextu Durkheimovy koncepce znamenalo analýzu. náboženství jako jevu, uspokojujícího určité sociální potřeby).

Když se zabýval původem a zdroji náboženství, spatřoval je Durkheim ve zvláštnostech sociálního prostředí. V „Dělbě práce“, kde ještě zřetelně odděloval kauzální vysvětlení od dalších druhů sociologické analýzy, vyslovil Durkheim tezi, že náboženství nemůže být základem primitivních společností, i když je hluboce proniká, neboť nemůže být příčinou sociálních struktur, ale „naopak, tyto struktury vysvětlují sílu a podstatu náboženských představ“. Poukaz na strukturu prvobytné společnosti, na její sociální organizaci, jejímž odrazem a výrazem je totemismus jako náboženský systém, byl konkretizací požadavku vyvozovat sociální ze sociálního. Tvrzení, že „náboženství je produkt sociálního prostředí“, předpokládalo existenci příčinné závislosti mezi společností a náboženstvím, uznání kauzální prvotnosti společnosti. Pod sociálním chápal francouzský sociolog v daném případě morfologické zvláštnosti sociálních faktů, tj. strukturu společnosti a intenzitu sociálního styku jejich členů. Pravým zdrojem religiozity byla „shromážděná skupina“.

Styky považoval Durkheim vždy za pozitivní fakt, za hodnotu, jež lidem přináší radost a vyvolává v nich nadšení. Styky tohoto druhu mohly být podle něho pouze styky mimoekonomické, realizující se mimo pracovní proces. Durkheim nastínil výmluvný obraz kontrastu dvou period v životě australských kmenů. Periody smutné těžké práce v osamělém boji o život, a periody kolektivních svátečních slavností, kdy se celý kmen po dokončení práce společně schází. Jednotvárná, nudná a bídná existence je vystřídána krajní exaltací, vzrušením a nadšením, kdy lidé jsou jakoby obdařeni jakousi mohutnou silou, která je nutí myslet a cítit jinak než v obyčejné době. Tak vzniká představa dvou kvalitativně protikladných světů, světa každodenního a světa posvátného, vyvolávajícího víru ve velikou přetvářející sílu kolektivity.

Méně zřetelně Durkheim rozpracoval ideu kauzální závislosti náboženských představ a kultovních činností na jiné morfologické zvláštnosti sociálního prostředí, tj: na teritoriálním rozložení klanů a osad. Tvrdil, že hrozivé síly jsou v představách Australanů „lokalizovány v určitém sociálním kontextu“, a proto „se diverzifikují a partikularizují v obrazech prostředí, ve kterých jsou situovány“.i) Různé názvy téže mohutné síly „mana“, „vakan“ a „orenda“, s nimiž se u různých klanů setkáváme, se vysvětlují jejich územní

autonomií. Zrod ideje jednoho boha byl důsledkem vzájemného styku a směny mezi kmeny.

Mnohem více místa v „Elementárních formách náboženského života“ však zaujímá analýza náboženství jako zvláštní formy vyjádření těch společenských sil, jimž jsou podřízena individua. Východiskem je myšlenka totožnosti společnosti a kolektivních představ, tvrzení, že „společnost je syntézou lidských vědomí“. Teze, že společnost je ve vztahu ke kolektivnímu vědomí prvotní, je nahrazena myšlenkou, že společnost je tvořena náboženskými představami. Durkheim ztotožňoval společenské vědomí s náboženským a tvrdil, že bůh věřících je pouze „obrazné vyjádření společnosti“,³⁾ a posvátný princip „pouze hypostazovaná a přetvořená společnost“. ⁴⁾ Náboženství je tedy samotná společnost, přesněji, ohnisko těch aspektů společnosti, které jsou posvátné, a proto vliv náboženství na kulturu, jedince a také na základní zákonitosti lidského myšlení je téměř neomezený. Společnost je autorem i objektem náboženského kultu a dogmat, I tvoří náboženství a vyvolává náboženskou úctu, je bohem i věřícím zároveň.

Důležitým a přitom zcela originálním momentem durkheimovské analýzy náboženství je vytyčení otázky náboženství jako symbolického systému, systému znaků, v němž má sociologická analýza spatřovat realitu, jež je jeho základem, tj. společnost. Náboženství tak bylo zkoumáno jako systém či souhrn symbolů, na jehož základě se realizovaly jeho hlavní funkce společenského integrátora a také předchůdce a translátora kultury.

Při analýze prvobytného totemu jako znaku či symbolu, s jehož pomocí se určovala skupinová příslušnost prvobytného člověka, zkoumal Durkheim i jiné předměty materiální kultury jako znaky, jejichž prostřednictvím lze proniknout ke stavu kolektivního vědomí určité historické epochy. Dospěl k závěru, že sociální život „je možný pouze díky rozsáhlému symbolismu“.

Durkheim se domníval, že hlavní složkou náboženství není jeho dogmatická část, nýbrž náboženská činnost, projevující se v kolektivním vykonávání obřadů, a dospěl k závěru, že náboženství plní pozitivní funkci. Kult je podle Durkheima zaměřen 'na realizaci dualismu posvátného a světského v jednání lidí. V důsledku toho se všechny náboženské obřady dělí na dva druhy, a to na negativní a pozitivní. Cílem prvních obřadů je jasně oddělit posvátné od světského, zabránit poskvrnění posvátného světským a přiblížit člověka k posvátnému za cenu sebezapření, sebezničení či krajního asketismu. Úkolem pozitivního kultu je připoutat věřící k posvátnému světu. V kultovní praxi rozlišoval Durkheim tyto základní funkce: disciplinární nebo donucovací a kontrolní; posilující, tj. tu, která upevňuje sociální jednotu; reprodukcující, s jejíž pomocí se předává sociální dědictví nové generaci; euforickou; která spočívá ve vytváření radostného pocitu sociálního štěstí. Všechny tyto sociální funkce náboženských obřadů podporují a upevňují společenskou solidaritu a na individuální úrovni upevňují víru člověka ve vlastní síly.

Vedlejším výsledkem sociologické analýzy náboženství byla analýza obsahu lidského vědomí, původu základních logických schopností, tj. klasifikace a tvorby obecných pojmů (konceptů). Obě tyto schopnosti vysvětloval Durkheim jako důsledky sociálního, náboženského života, jako

výsledky „náboženského myšlení“, oplývajícího sociálními obsahy. Durkheim zavrhl empirismus i apriorismus, které nemohou vysvětlit obecný charakter kategorií, uplatnil strukturní přístup a tvrdil, že obsahem obecných pojmů se stávají různé stránky společenského bytí. Například idea času prý vzniká z pozorování pravidelných, posvátných obřadů a slavností. Jejich opakovatelnost spolu s pravidelností lunárních a slunečních cyklů vytváří pojem periodicity, trvání a časovosti. Podobně i kategorie prostoru se prý objevila v důsledku totožného hodnocení a diferenciaci prostoru lidmi téže civilizace. Objektivnost kategorií vysvětloval Durkheim jejich kolektivností, obecným významem, všeobecným uznáním a používáním.

Na základě toho, že náboženství prý vyjadřuje skutečně existující vztahy, považoval Durkheim při zkoumání vzájemného poměru náboženství a vědy vědu za pokračování a zdokonalení náboženství. Durkheim odmítal gnozeologickou analýzu forem společenského vědomí, což ho přivedlo k tomu, že nepochopil jejich specifičnost, a tvrdil, že jsou příbuzné a posloupné. Náboženství bylo prohlašováno za věčné, neboť vždy bude nutné dávat vztahům člověka a společnosti ideologickou formu. Náboženství byly připisovány obecné rysy ideologie, chápáné velmi široce a formálně.

Když vyhlásil náboženství bez boha a povýšil společnost na boží piedestal, Durkheim, jak se zdá, pochopil, že problém lidského individua, který vždy zkoumal jako závislý na problému společnosti, zůstává teoreticky nevyřešen. Spojit organicky koncepci individua s koncepcí společnosti lze pouze na základě uznání rozhodující úlohy společenskovo výrobní činnosti, která spojuje člověka s jeho přírodním a společenským prostředím a činí z něj tvůrce dějin. Neuznával rozhodující úlohu ekonomiky a přistoupil k problému z druhého konce. Od teze, že se oblast tradičního náboženství stále zužuje, přešel Durkheim k tvrzení, že kolektivní vědomí dostává v moderní společnosti nový obsah a formu, že se ztělesňuje v „náboženství lidskosti“, jehož racionálním vyjádřením je individualistická morálka. Spolu s tím, jak se vyvíjí společnost, stává se prý úcta k jedinci společenským dogmatem. Kolektivní společenské síly jsou vyjádřeny v kultu individua. Tak neočekávanou změnu objektu uctívání mohl podle Durkheima vysvětlit vztah k člověku jako k individuálnímu ztělesnění božství. Avšak uvést přesvědčivé teoretické argumenty se teoretikovi „sociologismu“ nepodařilo. Durkheim nemohl dokázat, že idea abstraktního buržoazního humanismu je opravdu ideologií všech tříd buržoazní společnosti, na jejímž základě může dojít k jejímu ideovému sjednocení.

Tím, že zbavil pojem náboženství jeho hlavní komponenty, tj. víry v nadpřirozené, v boha, a tím, že hájil široké pojetí náboženství jako systému věr a obřadů, týkajících se nějakého sociálně významného objektu, Durkheim v podstatě ztotožňoval náboženství s abstraktní ideologií nadčasového, věčného charakteru, projevující se stejně v jakékoli společnosti.

Ideologie opravdu plní integrující, regulující a organizující úlohu a u individua přispívá ke vzniku pocitu jistoty, sociálního štěstí, soudržnosti a nadšení. Všechny tyto funkce odhalili a vědecky zdůvodnili K. Marx a B. Engels dávno před Durkheimem. Pokud jde o historickou perspektivu náboženství, je nesporné, že ve společnosti, která zlikviduje antagonistické vztahy, bude náboženská ideologie stále více ustupovat vědecky zdůvodněné

ideologii, že bez ideologie je existence společnosti nemožná a že v tomto smyslu bude ideologie existovat vždy, neboť vždy bude orientovat a organizovat jednání lidí.

Avšak tím, že ztotožňoval ideologii s náboženstvím, zakrýval Durkheim jeho reakční funkci. Princip evolucionismu, podle něhož už primitivní společenské formy obsahují všechny rysy daného jevu, umožnil Durkheimovi dospět k závěru o integrující úloze náboženství ve všech společenských formacích. Když považoval společnost za jediný objekt náboženského uctívání (společnost jako ztělesnění harmonického souhlasu), neodhalil Durkheim skutečné příčiny tohoto zbožštění, které je ve skutečnosti možné pouze v určitých antagonistických společenských poměrech, vystupujících v zamaskované, (živé a individuu odcizené formě. Objektívni příčiny toho, že se společnost odcizuje individu, podmiňující možnost iracionálního vysvětlení tohoto faktu náboženstvím, zůstaly v daném případě neodhaleny. Zde se objevil základní nedostatek sociologické analýzy, ignorující existenci tříd a třídních vztahů jako objektívniho materiálního základu společenského života.

10. Místo Durkheima v dějinách sociologie. „Sociologismus“ a marxismus

Durkheimův vliv na buržoazní sociologii je dnes všeobecně uznáván. Durkheim upozornil na mnoho klíčových, základních problémů sociologické vědy, čímž je možné vysvětlit jeho popularitu ve Francii koncem 19. a v první třetině 20. století, rozšíření vlivu jeho idejí v dalších zemích Evropy a Ameriky, i zájem, který vyvolávají v současnosti.

Podstata společnosti, její integrační princip, její „zdraví“ a patologické stavy, podstata a funkce společenského vědomí, metody sociologického výzkumu a status sociologie jako vědy, problémy řešené Durkheimem z pozic dostatečně ucelené filozofickosociologické koncepce, patří nesporně k nejdůležitějším problémům teoretické sociologie. Sílicí vliv marxistické metodologie na buržoazní společenské myšlení, který je dnes zřejmý, v mnohém napomáhá novému výkladu uvedených problémů. Při vytrvalém hledání odpovědi na otázku vývojových cest současného světa se stále častěji srovnávají Marxovy, Durkheimovy, Weberovy a Paretovy teorie.

Obecně teoretické teze „sociologismu“ se staly základem školy strukturního funkcionalismu. Nebylo náhodné, že když „Mezinárodní encyklopedie sociálních věd“ vymezovala Durkheimovo místo a význam v dějinách sociologie, nazvala ho jedním z hlavních zakladatelů současné sociologické teorie.) Strukturní funkcionalismus vychází ve své teoretickometodologické koncepci z Durkheimových tezí o společnosti jako seberegulujícím systému, který se vyznačuje vlastnostmi, jež nejsou redukovatelné na vlastnosti jednotlivých prvků, o společenském pořádku jako normálním stavu společnosti, o významu výchovných a vzdělávacích institucí a o principech funkcionálního přístupu k analýze sociálních jevů z hledisky jejich úlohy, kterou v systému mají. Tvrzení, že směry analýzy společnosti, které naznačil Durkheim, se staly základem teoretické výbavy současného strukturního funkcionalismu, není rozhodně nadsazené.

Durkheimův zájem o projevy společenské krize a důraz kladený na jejich sociální podmíněnost umožnil Durkheimovým odpůrcům a kritikům z

tábora buržoazních ekonomů a sociologů srovnávat „sociologismus“ s některými tezemi marxistické teorie. Už po uveřejnění svých prvních prací byl Durkheim obviňován z kolektivismu a materialismu. Paul Barth ve své knize „Filozofie dějin jako sociologie“ zařadil „sociologismus“ i marxismus do jedné skupiny společenských učení, která nazýval „ekonomickým pojetím dějin“. V současné buržoazní literatuře se často setkáváme s pokusy srovnávat Marxe a Durkheima, dělají se mezi nimi paralely, poukazuje se na společné rysy, které se prý projevují v řešení určitých principiálních otázek sociologické teorie.

Durkheim znal některé Marxovy základní práce, četl „Kapitál“, uznával Marxův význam a vyjádřil svůj vztah k některým základním marxistickým teoretickým tezím. Když Durkheim kritizoval marxismus, ztotožňoval ho s vulgárním ekonomickým determinismem, s tvrzením o jednosměrné kauzální závislosti společenských jevů na ekonomických faktorech a s popíráním zpětného vlivu idejí na ekonomický život. Přitom Durkheim sám určil bod, v němž je jeho sociologická koncepce marxismu blízká, tj. „ideu, že sociální život musí být vysvětlen nikoli názory jeho účastníků, ale hlubšími příčinami“.

Když však uznával vědeckou hodnotu ideje objektivnosti života, chápal pod objektivností něco úplně jiného než Marx. Objektivnost v Durkheimově výkladu je nezávislost sociálních jevů na individuálním vědomí a individuálních představách, je to, existence kolektivního vědomí ve vztahu k vědomí individuálnímu. Objektivnost společenskohistorické skutečnosti v Marxově pojetí je přírodně historický charakter společenského vývoje, probíhajícího podle zákonů, jež jsou koneckonců nezávislé na jakémkoli vědomí, a to jak individuálním, tak kolektivním.

Když trval na primátu sociálního, chápal pod ním Durkheim převážně jevy ideologické, přesněji, morální. Sociální prostředí ztotožňoval s prostředím morálním. K. Marx ovšem neredukoval sociální vztahy pouze na vztahy ekonomické, uznával existenci sociálních vazeb (rodinných, národních, třídních a skupinových) a považoval materiální výrobní vztahy za základ, na němž se vytvářejí ostatní vztahy a získávají konkrétní historický obsah.

Charakteristický je Durkheimův vztah k ekonomice. Protože Durkheim chápal ekonomiku zjednodušeně, jako „stav průmyslové techniky“, domníval se, že ekonomické vztahy nevytvářejí pevné sociální styky. Ekonomická činnost je podle jeho mínění „asociální“. Durkheimovy „sociální typy“, pod nimiž si představoval společnosti různých historických period, označovaly jednotný komplex ekologických, demografických a ideologických faktorů, přičemž ideologické faktory považoval za určující. „Sociální typy“ neměly nic společného s marxistickým pojmem společensko-ekonomické formace, pro který; charakteristické, že uznává rozhodující úlohu výrobních vztahů; rozdělení společnosti na třídy a že vysvětluje ideologii a další duchovní sféry jako odrazy třídních pozic a zájmů.

Při výkladu zákonitostí společenského života vycházeli Durkheim a jeho stoupenci z tzv. kolektivního vědomí. Přitom původ a stala kolektivního vědomí podle francouzského sociologa přímo závisely na styku mezi individui, zkoumaném mimo jakékoli konkrétní historické podmínky, mimo konkrétně historickou činnost lidí. Složitý proces styku zkoumal Durkheim

pouze jako psychologické vzájemné působení individuí během kolektivních shromáždění, obřadů a náboženských svátků, jež bylo kladeno do protikladu k společenskopracovní činnosti. „Společnost vystupuje v pracích těchto i jim blízkých autorů především jako vědomí společnosti a lidské individuum spíše jako ‚stýkající se‘ než prakticky jednající společenská bytost.“

Společenské vztahy Durkheim idealizoval, chápal je jako vztahy souhlasu, harmonie a spolupráce. Sociální konflikty a protiklady kladl mimo hranice „normálního“, přirozeného společenského pořádku, zkoumal je jako nemoc, kterou lze odstranit, aniž by se změnily základní společenské principy. V této konzervativní tezi se koncentrovala základní idea „sociologismu“, hluboce nepřátelská revolučnímu duchu marxismu, podstatě jeho teorie, tomu nejpodstatnějšímu v marxistické dialektice, tedy pojetí vývoje jako boje protikladných společenských sil.

Globální chápání společenského vědomí jako souhrnu kolektivních představ bez rozlišení podstatné specifiky jeho jednotlivých forem, záměna otázky podstaty různých forem společenského vědomí otázkou jejich funkcí, hyperbolizace některých funkcí a jejich nahrazení v podstatě jednou funkcí, tj. integrační, to jsou gnozeologické kořeny durkheimovského „sociologismu“. Rozpory této koncepce vyplývají z protikladu mezi naturalistickou objektivní metodologií a spiritualistickou teorií kolektivního vědomí ztotožňovaného se společností.

Durkheim, který hluboce a těžce prožíval společenskou krizi, předpokládal, že nepodaří-li se skoncovat s ní, může vést k fatálním výsledkům. Proto veškeré jeho úsilí bylo zaměřeno na uchování základů existující společenské organizace, na její reformu a zlepšení. „Sociologismus“ jako koncepce měl tento cíl odůvodnit.